

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:

студентка 6 курсу, 613 групи

Боднар Анастасія Ігорівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
асистент **Маковійчук О.В.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 3 від 7 листопада 2023 р*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЧЕРНІВЦІ – 2023

АНОТАЦІЯ

Боднар А. І. Організаційно-педагогічні умови формування правової культури дітей молодшого шкільного віку в позакласній роботі. – Рукопис. Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 013 Початкова освіта. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2023. – 100 с.

Метою магістерської роботи є теоретичне обґрунтування педагогічних умов формування правової культури дітей молодшого шкільного віку в позакласній роботі.

У роботі розглянуто проблеми формування правової культури, визначено сутність поняття “ правова культура молодших школярів”, аналізовано зміст позакласної роботи щодо формування правової культури молодших школярів. Було проведено емпіричне дослідження рівня сформованості правової культури дітей молодшого шкільного віку на основі Сельщанського НВК, також дослідження обізнаності батьків відносно правової культури дітей. У даному дослідженні взяли участь 49 дітей, 8 батьків та 2 педагоги. Результат дослідження виявив, що лише 6% дітей володіють високим рівнем сформованості правової культури, 19%- середнім, 42%- достатнім і 33%- низьким. Також було виявлено, що лише 3 мами з 8 зрозумівають з дітьми про права та обов’язки.

Також було охарактеризовано такі педагогічні умови як: використання іноваційних форм і методів виховання правової культури; взаємодія батьків та педагогів; підвищення рівня професійної компетенції вчителя, щодо формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі.

Робота охоплює вступ, два розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

Ключові слова: правова культура, молодші школярі, організаційно-педагогічні умови, позакласна робота, правова свідомість, дитячі права, відповідальність.

ABSTRACT

Bodnar A. I. Organizational and pedagogical conditions for the formation of legal culture of children of primary school age in extracurricular work. - Manuscript. Master's thesis for obtaining a master's degree in the specialty 013 Primary education. - Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. – Chernivtsi, 2023. – 100 p.

The purpose of the master's work is the theoretical substantiation of the pedagogical conditions for the formation of the legal culture of children of primary school age in extracurricular work.

The paper examines the problems of legal culture formation, defines the essence of the concept of "legal culture of junior high school students", analyzes the content of extracurricular work on the formation of legal culture of junior high school students. An empirical study of the level of formation of the legal culture of children of primary school age was carried out on the basis of the Selshchansky NEC, as well as a study of parents' awareness of children's legal culture. 49 children, 8 parents and 2 teachers participated in this study. The result of the study revealed that only 6% of children have a high level of legal culture formation, 19% - average, 42% - sufficient and 33% - low. It was also found that only 3 mothers out of 8 talk to their children about duties and responsibilities.

Such pedagogical conditions were also characterized as: use of innovative opportunities and methods of education of legal culture; interaction of parents and teachers; increasing the level of professional competence of the teacher, regarding the formation of the legal culture of younger schoolchildren in extracurricular work.

The work includes an introduction, two chapters, conclusions to each chapter, general conclusions, a list of used sources, appendices.

Key words: legal culture, younger schoolchildren, organizational and pedagogical conditions, extracurricular work, legal awareness, children's rights, responsibility.

ЗМІСТ

ВСТУП		
РОЗДІЛ 1.	ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ	
1.1.	Проблема формування правової культури молодших школярів у науковій літературі	8
1.2.	Особливості формування правової культури у дітей молодшого шкільного віку	17
1.3.	Аналіз змісту позакласної роботи щодо формування правової культури молодших школярів	29
Висновки до першого розділу		40
РОЗДІЛ 2.		
	ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ	
2.1.	Емпіричне дослідження рівня сформованості правової культури учнів молодшого шкільного віку	43
2.2.	Характеристика педагогічних умов формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі	61
	<i>2.2.1 Заохочення та стимулювання молодших школярів до правової поведінки через різноманітні форми та методи позакласної діяльності</i>	<i>61</i>
	<i>2.2.2 Організації взаємодії школи та родини у правовому вихованні молодших школярів</i>	<i>75</i>
	<i>2.2.3 Підвищення рівня професійної компетентності вчителя щодо формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі</i>	<i>81</i>
Висновки до другого розділу		87
ВИСНОВКИ		89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		91
ДОДАТКИ		97

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення та формування правової культури дітей молодшого шкільного віку є однією з надзвичайно важливих та актуальних тем у сучасному світі. Навіть на цьому ранньому етапі життя діти вже вступають у взаємодію зі світом навколо себе та вчать правилам та нормам спільного життя.

Правова культура є складною сукупністю знань, цінностей, навичок та практичних дій, які спрямовані на розуміння та дотримання правил і законів в суспільстві. Для дітей молодшого шкільного віку це формування правової культури починається з основних аспектів: розуміння особистих прав та свобод, виховання відповідальності перед іншими, та розвитку навичок вирішення конфліктів на мирному шляху.

Правова культура молодших школярів є необхідною передумовою громадянського становлення особистості, її гуманістичної спрямованості, морально-правової саморегуляції поведінки в системі "людина і закон". Особливої ваги у цьому процесі набуває позаурочна робота з учнями початкової школи, виховний потенціал якої є очевидним. У педагогічних дослідженнях посилилась увага до позаурочної роботи зі школярами. Науковці (О.Богданова, Л.Болотіна, В.Лозова, О.Матвієнко, О.Коберник, Б.Кобзар, О.Кобрій, Н.Кудикіна, В.Кукушин, Г.Пустовіт, М.Рожков, В.Сластьонін, Т.Сущенко, Г.Тарасенко, М.Фіцула, К.Чорна та ін.) визначають освітньо-виховний потенціал позаурочної діяльності школярів, пропонують конкретні шляхи духовного розвитку дітей на основі формування індивідуальних інтересів і творчих потреб.

Формування правової культури в дітей - це багатшаровий процес, що вимагає планування та педагогічного підходу. Ця тема має ключове значення для створення майбутнього суспільства, в якому громадяни будуть свідомими, відповідальними та поважатимуть права і свободи інших. Тому дослідження і формування правової культури дітей молодшого шкільного віку є завданням, яке стоїть перед освітніми установами та педагогами [24].

Стан дослідження проблеми. Проблема формування правової культури дітей молодшого шкільного віку завжди була в центрі уваги педагогів та науковців. Багато вчених займаються теоретичним дослідженням правової культури дітей, вивчаючи основні поняття, принципи і методи формування цієї культури. Вони досліджують, які фактори впливають на процес формування правової свідомості та які методи найбільш ефективні.

Актуальні підходи до вирішення даної проблеми можна знайти у працях вітчизняних науковців та педагогів (І.Бех, О.Вишневський, С.Гончаренко, І.Зязюн, В.Кремень, О.Савченко, О.Сухомлинська, Н.Щуркова та ін.); дослідження з проблем виховання правової культури особистості у школі (Г.Васянович, Г.Ващенко, В.Оржеховська, В.Сухомлинський, М.Фіцула та ін.); наукові ідеї щодо забезпечення правової свідомості дітей у позакласній роботі (І.Бех, М.Боришевський, О.Венгер, О. Вовчик-Блакитна, Е.Фромм та ін.)

Суперечності між соціальною значущістю проблеми виховання правової культури особистості для гармонізації взаємовідносин у системі "людина – суспільство" й недостатньою її розробкою в науково-теоретичному й методичному аспектах, та відсутністю усталеної системи формування правової культури учнів школи першого ступеня зумовили вибір теми магістерської роботи: *«Формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі»*.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування педагогічних умов формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі.

Завдання дослідження:

- проаналізувати проблеми дослідження у психолого-педагогічній літературі;
- розкрити вікові особливості формування правової культури молодших школярів;
- здійснити констатувальне дослідження рівнів сформованості правової культури молодших школярів у позакласній роботі;

- теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування правової культури дітей молодшого шкільного віку в позакласній роботі

Об'єкт дослідження – формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування правової культури дітей молодшого шкільного віку в позакласній роботі.

Для досягнення мети магістерського дослідження було використано наступні *методи дослідження*:

- теоретичні: аналіз психолого-педагогічних, систематизація і узагальнення наукової літератури; конкретизація сутності понять;
- емпіричні: констатувальний експеримент, анкетування, педагогічне спостереження, якісний і кількісний аналіз даних.

Теоретична значимість дослідження: Уточнено сутність понять "правова культура молодших школярів" (інтегративне особистісне утворення, що є результатом формування правових знань, правосвідомості та правотворчої поведінки дитини) та "позаурочна робота з формування основ правової культури" (система взаємодії вчителя та учнів, що здійснюється в позаурочний час з метою розширення і поглиблення знань, умінь і навичок, якими оволодівають учні в процесі вивчення основ громадянської освіти; що зміцнює ціннісні орієнтації та мотивацію правової поведінки школярів, залучаючи їх до практично-творчої діяльності у правовій сфері)

Практична значимість дослідження визначається тим, що: матеріали магістерського дослідження можуть бути використані в освітній діяльності вчителів початкових класів та вихователів груп продовженого дня, у професійній підготовці майбутніх учителів початкових класів.

Структура магістерського дослідження охоплює вступ, два розділи, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

1.1. Проблема формування правової культури молодших школярів у науковій літературі

Однією з основних складових системи виховання підростаючого покоління нашої держави є її правове виховання. Правосвідомість нації завжди стверджувала право на свободу, навчання, медицину, землю, власність, працю, вільне господарство, житло тощо. Проте в останні десятиліття рівень правової культури громадян України значно знизився. Як стверджує Й. Васькович: «загрозливих масштабів набули скептицизм, цинізм, лицемірство, недотримання законів» [2].

Становлення і розвиток правової держави, в якій домінуюче місце посідають права людини й цінності особистості, залежать, передусім, від виховання і навчання молодого покоління. Тому нині гостро стоїть необхідність у використанні всіх виховних засобів у навчально-виховному процесі школи для виховання дітей у дусі поваги до прав людини, свободи і людської гідності. Серед загальнолюдських цінностей гуманістична педагогіка висуває на перше місце особистість, її права, свободу й відповідні їм напрями виховання та навчання. У центрі уваги прогресивних педагогічних концепцій є визнання людини найвищою загальнолюдською цінністю, повага до її особистості, гідності, захист прав та свобод, утвердження демократичних принципів в її освіті [4]. Права і свободи людини й громадянина затверджуються як самоцінність у суспільстві, однак ці процеси не завжди підкріплені відповідним рівнем правосвідомості та правової культури населення. Правова культура особистості становить внутрішній, ментально-духовний аспект правової системи суспільства

й глибоко пронизує правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правотворчу, регулює поведінку людей в єдності з історичними та культурними особливостями та є інструментом досягнення соціальної стабільності в державі.

Володіючи високою правовою культурою, громадянин має змогу вільно орієнтуватися, виходячи з визнання соціальної цінності права і власної обраної поведінки. Тому актуальність формування правової культури учнів ще з початкової школи не викликає сумнівів, оскільки виховання соціально активного громадянина повинно спрямовуватися на розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності, держави, права і моралі. Від того, як ця проблема буде вирішуватися в молодшому шкільному віці, залежать стан і тенденції розвитку правової держави та демократизації суспільства. Тому навчальні заклади є одним із найважливіших соціальних інститутів, які займаються правовим вихованням і підвищенням рівня правових знань дітей. У системі правового виховання початкова школа є ключовою ланкою, тому саме на неї покладено особливу відповідальність за підростаюче покоління.

Розглядаючи питання формування правової культури, потрібно дати чітке визначення поняття «право» та «культура».

Право - зведення встановлених та загальноприйнятих норм, що сприяють регулюванню відносин у суспільстві. Воно буквально фіксує міру свободи рівноправності та справедливих відносин у суспільстві. [3]. Перед учителями встановлюється нелегка місія – виростити особистість. Займаючись вихованням дітей молодшого шкільного віку, вчитель зобов'язаний прагнути закласти насіння майбутнього за рахунок зведення інтелектуальних, духовних, психологічних та поведінкових принципів особистості, громадських груп та соціуму в цілому. [5].

Правова культура - це комплекс правового знання, переконання та установок особистостей, здійснюваний протягом праці, процесу комунікацій,

загальної поведінки, у тому числі ставлення до матеріальних і духовних цінностей соціуму [3].

Науковець Олексій А. А. визначає правову культуру як якісний стан правового життя суспільства та держави, високий рівень правотворчості та правозастосування, правосвідомості особистості, а також взаємин держави та особистості, удосконалення права як найважливішої державної цінності [6].

Педагог Панасюк В.В дає визначення правової культури як сукупності всіх цінностей, створюваних людьми у сфері права [7].

Зазначає правову культуру як, сукупність ціннісних компонентів у правовій дійсності Антонюк І.Д. [8].

Науковець Кирилюк О.В. як визначення правової культури зазначає, що вона є сферою людської практики, що поєднує різні правові форми, цінності, інститути та норми, що виконують функції правової орієнтації людей у суспільстві [9].

Особливу роль суб'єктивних цінностей у розвитку правової культури відображає Керімов Д.А. Він розглядає правову культуру як історичну реальність, що включає людські навички, знання, почуття та ідеї, що впливають на розвиток суспільно-історичних відносин [10].

Частина дослідників (Ромашов Р.А., Смоленський М.Б.) вважають, що основною ціннісною установкою правової культури є забезпечення балансу сил та інтересів спільноти, що стабілізує суспільні відносини та створює умови для їх еволюції [11].

Психологи Гур'янов Н.Ю. та Панасюк В.В. в основі правової культури виділяють спосіб мислення, норми та стандарти поведінки особистості, а також особливості особистісного менталітету [13].

Дослідниця Ісаєв І.А. виділяє правову культуру відмінність від культури взагалі і вказує на її прогресивно-творчий характер, спрямований на перетворення існуючої дійсності [14].

Педагог Барановський П.П. відзначає двоєдиний характер культури, консервативний – звернений до минулого та творчий – спрямований у майбутнє [15].

Правову культуру як соціально-значну творчу діяльність людини, що передбачає освоєння вже накопиченого людством результатів правотворчості і перетворення їх у єдину правову спадщину людства визначає Зубова Я.В. [12].

Педагог Аграновська О.В. у своєму дослідженні, зазначає, що: «правова культура є елементом загальної культури людства і є специфічною діяльністю людей: способами правового регулювання суспільних відносин, характером правового впливу суб'єктів права на поведінку та діяльність людей» [16].

Проблеми наукового формування правової культури дітей - це набір складнощів та викликів, пов'язаних з процесом розвитку у дітей розуміння та дотримання правових норм, цінностей та обов'язків. Ці проблеми можуть включати обмеження в освітніх програмах, відсутність доступу до інформації, недостатню виховну роботу в сім'ї та школі, а також відсутність практичного досвіду у застосуванні правових знань. Вирішення цих проблем важливе для формування у дітей усвідомленої та відповідальної позиції у суспільстві.

Проблема формування правової культури особистості активно досліджується в різних наукових аспектах: філософському (В. Арешонков, О. Бандура, Т. Василевська, Т. Герасимів, В. Кремень, С. Сливка, І. Смагін); соціологічному (Н. Агаркова, Г. Лактіонова, А. Стаканков); юридичному (М. Богуславський, О. Ганзенко, В. Нерсеянц, В. Сальніков, О. Скакун та ін.); психологічному (І. Бех, П. Блонський, М. Боришевський, О. Венгер, Р. Павелків, Е. Фромм); педагогічному (Г. Васянович, Т. Бутківська, М. Городиський, І. Дарман-ська, Я. Кічук, О. Пометун, О. Сухомлинська, Н. Ткачова) та ін. Ціннісно-виховний аспект формування правової культури молодших школярів висвітлений у працях І. Бега, Н. Бібик, І. Козубовської, В. Оржеховської, М. Фіцули та ін. [18]. Утім, комплексного підходу до формування правової культури

молодших школярів допоки не розроблено. Водночас правова культура учнів початкових класів є необхідною передумовою громадянського становлення особистості, її гуманістичної спрямованості, морально-правової саморегуляції поведінки в системі «людина і закон». Проблеми наукових формувань правової культури дітей молодшого шкільного віку є актуальним питанням у суспільстві. На цьому етапі розвитку основа для формування правової культури закладена, і саме в цей період потрібно активно працювати над її розвитком.

Правове виховання займає особливе місце у вихованні людини, позаяк є визначальним чинником формування громадянськості, духовності, а також естетичної, трудової, економічної та правової культури. Формування правової культури відбувається з урахуванням вікових особливостей учнів і вимагає певного рівня розумового розвитку дитини, здатності сприймати, застосовувати й оцінювати норми та вчинки; емоційного розвитку, зокрема здатності співпереживати, співчувати; особистого досвіду свідомих морально-правових справ та їх самооцінки.

Педагог та науковець В. Головченко виділяє такі процеси, що характеризують поняття «правове виховання»: «обумовлюється на точному знанні правових фактів та явищ, оскільки знання закону є його першою та основною умовою. Однак, як зазначає автор, просте засвоєння тих чи інших норм права нерідко буває нейтральним процесом, якщо їх вивчення належним чином не організоване, якщо вони не виховують особистість у необхідному суспільству напрямі; для злагодженого функціонування суспільства та закону, зокрема неухильного та добровільне виконання всіма громадянами основних законів держави, необхідне виховання не тільки поваги до права, закону, а й до органів виконавчої влади (поліції, суду, прокуратури тощо)» [17].

Принциповим у неповнолітніх дітей є питання, з якого віку можна доводити до них свідомість сутності основних правових норм. Важливим аргументом на користь вступу правового виховання у школі, починаючи з

молодших класів, є ставлення до цього питання видатного українського педагога О. Макаренка, який зазначав, що: «школа має з першого ж дня ставити до учня жорсткі, незаперечні вимоги суспільства, озброювати дитину нормами поведінки, щоб вона знала, що можна і чого не можна, що похвально і не схвалюється» [18].

«Молодші школярі відповідальніше, ніж дорослі, дотримуються правил гри та дитячого кодексу поведінки (не брешти, не доноси, не будь жадібним, не будь боягузом). На ці риси почуття справедливості в дітей віком і слід спиратися правове виховання молодших школярів. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 8-10 років, потрібно лише використовувати відповідні сюжетні приклади», – пише з цього приводу М. Фіцула [19].

Формування правомірної культури у молодших школярів полягає в тому, що до школи дитина приходить із певним «моральним багажем». Зміна умов життя, новий вид діяльності – вчення – покладає на школяра нові обов'язки, змінює його життєву позицію, характер взаємин із людьми. Це може дати позитивні результати з урахуванням реального стану правосвідомості та поведінки учнів

Специфічним періодом формування правової культури є молодший шкільний вік. З одного боку, цей вік сприятливий до засвоєння норм життєдіяльності в суспільстві, а з іншого - молодші школярі ще не здатні сприйняти складні юридичні терміни, здійснювати аналіз та давати належну юридичну кваліфікацію тим чи іншим діям. Водночас прогалини у формуванні правової культури в молодшому шкільному віці в подальшому можуть стати причинами правового незнання й легковажності поведінки дорослої людини [20].

Розуміння морального змісту права визначає його найважливіше місце в цілісному процесі становлення особистості. Це означає, що без моральної оцінки особистістю відносин норми права не можуть бути прийняті нею як цінність. Саме моральні витоки визначають внутрішню сутність особистості, ставлення до

себе, інших людей, закону, державної влади та суспільства в цілому. Тому правова культура особистості розглядається як здатність до засвоєнню морально-правових знань, їхньої адекватної оцінки та вміння вибудувати свою життєдіяльність згідно з морально-правовими цінностями та нормами. Тому формування правової культури особистості учня молодших класів в умовах загальноосвітньої школи здійснюється в тісному зв'язку з моральним вихованням [21].

Основним завданням правового виховання молодших школярів є формування в них правової культури як сукупності правових знань, переконань, установок особистості, що реалізуються в процесі спілкування, поведінки, а також ставлення до матеріальних і духовних цінностей суспільства . Молодші школярі як громадяни держави повинні виявляти повагу до закону як непорушної соціальної цінності, тому правове виховання молодших школярів необхідно спрямовувати на формування в учнів стійкої орієнтації на правомірну поведінку, вироблення нетерпимості до правопорушень, що є базою для досягнення високого рівня правосвідомості та правової культури майбутніх громадян. Учні повинні не лише засвоїти положення законодавства, в них повинні виробитися почуття поваги та визнання права. Отримані знання повинні перетворитися на особисте переконання, в міцну установку суворо наслідувати правовим розпорядженням, а потім у внутрішню потребу і звичку дотримуватися правового закону, виявляти правову активність [15]. Така складна й багатоаспектна діяльність повинна виявлятися в різних формах і методах, залежно від специфіки суб'єкта та об'єкта виховного процесу.

Метою правового виховання є формування в учнів культури громадянина, яка містить усвідомлене ставлення до своїх прав та обов'язків перед суспільством і державою, закріплених в основних законодавчих актах, глибоку повагу до законів і правил людського співіснування, готовності дотримуватися й виконувати закріплені в них вимоги, брати активну участь в управлінні

державними справами, боротьбі з порушенням законів. Правове виховання дітей, на думку Г. Задорожної, має триєдину мету і передбачає: «формування уявлень про права і закони, підвищення їхньої правової грамотності, розуміння необхідності дотримання норм цих законів, що сприятиме розвитку почуття власної гідності, поваги до себе, своїх батьків, до інших людей, формуванню правильного «правового» спілкування з іншими дітьми, спроможності захистити себе з правової позиції; формування правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які визначають ставлення особистості до вимог законів і регулюють поведінку в конкретній правовій ситуації; формування правомірної поведінки, негативного ставлення до фактів правопорушень і злочинів, що дозволить дитині аналізувати власні вчинки й поведінку інших дітей і дорослих у контексті дотримання ними загальноприйнятих норм і правил, а також законодавчих вимог» [14].

Ефективність формування правової культури молодших школярів може ґрунтуватися на таких постулатах:

1) правове навчання в початковій школі є першою сходинкою цілісної, безперервної, послідовної системи правової освіти учнів;

2) інтегруючою ланкою правового навчання молодших школярів є факультативні або елективні курси. Це пов'язано з тим, що не в усіх освітніх програмах передбачається вивчення суспільствознавства та потрібне поєднання розрізнених правових уявлень, знань у цілісну систему;

3) зміст правового навчання учнів початкових класів не повинно обмежуватися лише навчанням прав дитини. Аналіз різних програм для початкової школи свідчить про те, що, в основному, вивчаються статті Загальної декларації прав дитини та Конвенції про права дитини, що істотно знижує ефективність правового навчання та виховання. Варіативні програми щодо правової освіти для початкової школи повинні розроблятися за єдиним стандартом і мати необхідну концептуальну основу. [13].

Відтак актуальними завданнями у формуванні правової культури в молодших школярів є передача учням певної суми необхідних правових знань, які б відповідали їхнім віковим особливостям і рівневі соціалізації; формування правових уявлень, понять, поглядів і переконань, які втілюються у власній правовій свідомості дитини; виховання віри в справедливість юридичних законів, їх необхідність і раціональність, віри в незворотність покарань за протиправні вчинки; формування звички діяти згідно з вимогами права і моралі; виховання нетерпимості до різноманітних порушень норм моралі та права; формування соціально- правової активності, готовності й бажання брати участь в боротьбі за укріплення законності та правопорядку.

На основі узагальнення правову культуру молодших школярів розглядаємо як інтегративне особистісне утворення, зумовлене віковими, психологічними особливостями, основою якого є сукупність елементарних правових знань, сформованість ціннісного ставлення до людей, засноване на повазі прав людини, необхідності правомірної поведінки в умовах морально-правового вибору. У контексті статті формування правової культури молодших школярів розглядаємо як процес оволодіння правовими знаннями: вироблення ціннісних уявлень у взаємодії з оточуючими, однолітками; формування правових переконань як регулятора поведінки учнів та вмінь і навичок правомірної поведінки, які виявляються в усвідомленні необхідності дотримуватися правил поведінки в суспільстві. [16].

Таким чином, метою правового виховання в початковій школі є, передусім, формування правової культури молодших школярів зі стійкими знаннями про законодавство, права, обов'язки. Основними завданнями вчителів початкових класів, які необхідно вирішувати задля формування правової культури учнів початкової школи, є:

- 1) формування в школярів системних правових знань та вмінь дотримуватися конкретних правил і норм;

2) ознайомлення дітей з основними нормативними документами, які регулюють права й обов'язки дітей;

3) інформування дітей про їхні права та формування в учнів уявлення про права людини як головну цінність суспільства;

4) ознайомлення з основними соціальними нормами життя суспільства, донесення до учнів важливості та значущості правил поведінки у повсякденному житті;

5) інформування про правила, що забезпечують безпеку людини (наприклад, правила дорожнього руху). [22].

Таким чином, правова культура - загальний рівень цінностей та об'єктивне ставлення дітей молодшого шкільного віку до права; сукупність правових знань, норм, переконань і установок, схильність до міркувань, створюваних у процесі життєдіяльності. Виявляється у праці, спілкуванні та поведінці суб'єктів взаємодії. Формується під впливом системи культурного та правового виховання та навчання.

1.2. Особливості формування правової культури у дітей молодшого шкільного віку

Правова культура дітей молодшого шкільного віку є системою знань, переконань, цінностей і навичок, пов'язаних із правами та обов'язками громадян у суспільстві та правилами поведінки відповідно до закону. Ось сутнісно-змістовна характеристика правової культури дітей молодшого шкільного віку:

Розуміння прав і обов'язків: Правова культура дітей молодшого шкільного віку починається з розуміння основних прав і обов'язків громадян.

Правова культура дітей молодшого шкільного віку починається з формування базового розуміння основних прав та обов'язків громадян у

суспільстві. Це є першим кроком до усвідомленої громадянської позиції та відповідальної поведінки дітей. Розглядаючи права та обов'язки громадян, діти починають розуміти, як функціонує суспільство, та як їх власні дії можуть призводити до цього. Цей етап формування правової культури дозволяє дітям розвивати повагу до законів та правил, а також до цінностей справедливості та поваги до прав інших. Звідси починається процес побудови більш широкої правової культури, що включає вміння приймати інформовані рішення, вирішувати конфлікти, і брати активну участь у житті суспільства.

Молодший школяр - новий статус та нова соціальна роль для дитини. Молодшими школярами називають дітей, які навчаються у початкових класах, з першого до четвертого, у віці з 6-7 до 10-11 років.

Це період переходу дитини з дошкільного дитинства до шкільних років, відображений у його вікових особливостях. Межі молодшого шкільного віку та його вікові характеристики обумовлюються структурою організації системи освіти, концепцією психічного розвитку, психологічною віковою періодизацією.

Відповідно до підходу Е. Еріксона, вік 6-12 років розглядається як період передачі дитині систематизованої інформації, здобуття нею навичок та умінь, що забезпечують приєднання до соціально-громадського життя та орієнтованих на становлення та розвиток моральних якостей [23].

Науковець Л.М. Герос називає молодший шкільний вік складним, тому що здійснюється якісна перебудова інтелектуальної та емоційно-вольової сфери дитини, має місце становлення ціннісно-орієнтаційних, пізнавальних й поведінкових аспектів життєдіяльності школярів [25].

Протягом молодшого шкільного віку відбуваються суттєві зміни у психічному розвитку дитини. Якісні модифікації полягають у тому, що реорганізується чуттєва, регуляційна пізнавальні сфери, закладається та вдосконалюється комплексна система взаємовідносин з дорослими та однолітками.

Педагоги та психологи визначають молодший шкільний вік як особливо важливий період у соціальному та культурному вихованні та вдосконаленні. На даний час діти не тільки динамічно освоюють основні цінності навколишнього світу та притаманні цивілізованому світу моральні засади, пов'язані з розумінням категорій добра і зла, честі та безчестя, краси та неподобства, свого та чужого, але й пізнають їхню сутність у соціокультурній формі. Цей період, насамперед пов'язані з становленням у свідомості школяра перших суджень, освоєння перших вимог, що є основою для правової самосвідомості [24].

У молодшому шкільному віці відбувається інтенсивний процес накопичення інформації про позитивне та негативне в діяльності суспільства, про взаємодії між людьми, про свободу вибору того чи іншого способу поведінки, але це відбувається, найчастіше, не на основі переважання раціональних доказів, а на домінуванні основ, тому що це період, коли емоції займають найвище становище над усіма сторонами життя дитини, обумовлюють вчинки, мотивують поведінку, виявляють ставлення до навколишнього світу [27].

Дитина молодшого шкільного віку через свої вікові особливостей схильна до співпраці з освітянами. Вона погоджується і приймає управління з боку авторитетного дорослого та підтримує повну взаємодію не тільки прямою «потенційністю», але і при допомозі правил, які вона збагнула при первинній соціалізації в сім'ї та мікросоціумі. Завдяки цьому діти молодшого шкільного віку стають суб'єктами педагогічної взаємодії, оскільки представляються володарями вже частково сформованої картини світу у цьому періоді свого життя. Як зазначає М.В. Шакурова, «педагоги початкової школи серед дорослих суб'єктів педагогічного співробітництва володіють переважачою позицією, для якої характерні чіткість і ясність, заступництво, високий ступінь впливів і елементів, що розвивають, спрямованість на розвиток, завдяки тому, що педагог початкової школи є і основним учителем-предметником та класним керівником» [28].

Величезний вплив педагога на молодших школярів викликаний і тими обставинами, що вчитель з перших днів присутності дітей у початковій школі є для них справжнім авторитетом, який виступає як найважливіша умова для виховання в молодших класах [30].

За свідченням М. В. Єрхової, час молодшого шкільного віку за своєю психологічною специфікою виступає найбільш вчасним для виховання, оскільки з боку молодшого школяра присутня довіра до дорослого, йому властива наслідуваність, навіюваність, емоційна чуйність, щирість почуттів, а знання, враження отримані та пережиті у дитинстві, залишаються з людиною на все життя [31].

Молодший шкільний вік стає періодом активного розвитку чуттєвої та емоційної сфери дитини. «Почуття домінують над усіма сторонами життя, визначають вчинки, позначають мотиви діяльності. При цьому збільшується зона того, що відбувається, і збільшується кількість ситуацій, які пробуджують подібні емоції. Якщо для дитини дошкільного віку хвилює, те що існує у його безпосередньому оточенні, то у молодшого школяра емоції викликані більшим діапазоном суспільних подій. Ознайомлення дітей зазначеного віку з ситуаціями соціального життя сприяє проростанню суспільного початку у почуттях, становленню вірного ставлення до фактів, що відбуваються навколо життя»[29].

У молодшому шкільному віці виробляються вміння виявляти турботу про рідних та близьких людей, здійснювати добрі вчинки, що стосуються інших людей; охороняти природу, і те, що створено працею людини, бути відповідальним за доручену справу. Все перераховане має суттєве ставлення до правового виховання молодших школярів, оскільки виникнення соціальних мотивів діяльності стає основою становлення моральних якостей особистості.

Переважно видозмінюється самосвідомість молодшого школяра, що спричиняє переоцінку цінностей, зароджується бажання до саморозвитку.

До важливих особистісних характеристик молодшого школяра відносяться: довірлива покора авторитету, посилена сприйнятливість та уважність.

У поведінці учня початкових класів проявляється слухняність, конформізм і наслідуваність. Враховуючи, що педагог є для дітей авторитетом, він зобов'язаний забезпечити комфортні умови для становлення високоморальної особистості молодшого школяра [32].

Психолог Н.Г. Аверін називає молодший шкільний вік найбільш важливим і значним періодом у моральному становленні особи, внаслідок того, що для нього характерні підвищена чутливість до зовнішніх впливів, прийняття на віру всього, чого вчать, про що говорять, у очевидність і обов'язковість моральних норм, непохитність моральних вимог до інших, природність у поведінці, що стають базою та запорукою успішної навчальної діяльності та виховності [33].

Віковою особливістю, за свідченням О.В. Чикішової, пред'являється загальна дефіцитарність волі, враховуючи, що молодший школяр ще не набув достатнього досвіду тривалої боротьби за поставлену мету, подолання небезпек та перешкод. Він здатний відступити при невдачі, втратити впевненість у своїх силах та можливостях.

Часто виявляються прояви примхливості та впертості. Типова їх причина - мінуси домашнього виховання. У дитини виробилася звичка до того, що будь-які його бажання і вимоги виконуються, він ні в чому не зустрічає відмови. Примхливість і впертість - це протест дитини правилам та вимогам, що пред'являються йому у школі, опір необхідності поступатися бажаним заради потрібного [34].

Подібні емоційні реакції можуть мати місце і у зв'язку з необхідністю виконувати й низку інших вимог і правил, приймаючи увага, молодшим школярам властива висока емоційна нестійкість, що виражається в постійній зміні настроїв, схильності до афектів, бурхливих прояв радості, горя, гніву,

страху, що часто змінює один одного. З роками у них з'являється здатність керувати своїми почуттями, стримувати їх негативні та недоречні прояви [36].

Діти з раннього віку починають освоювати ази морально-правової культури, яка формується під впливом спеціальних виховних заходів і є наслідком спілкування з іншими людьми. Одним із аспектів усебічного розвитку особистості є висока правова культура.

Правове виховання - виховна діяльність школи, сім'ї, правоохоронних органів, спрямована на формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки дітей, яке починається з виховання почуття власної гідності, поваги до самої себе. Адже, тільки поважаючи саму себе і свої права людина здатна по-справжньому поважати інших людей та їх права. Тому в навчальному закладі і сім'ї необхідно створити атмосферу визнання індивідуальності дитини, поваги його особистості, а самій дитині надати можливість реалізовувати свої людські права. [32]

Вона повинна володіти свободою вибору, проявляти активність, ініціативність, самостійність, мати можливість висловлювати власну думку, проявляти шанобливе ставлення до думки інших, вміти надавати допомогу і приймати її [33].

Необхідно також пам'ятати, що формування морально-правової культури у дітей багато в чому залежить від загальної соціально-правової ситуації, рівня правової культури педагогів та батьків, а також ефективності засобів та методів первісної правової освіти.

Метою правового виховання дитини є формування в неї правової культури громадянина України, що складається зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, з глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися й виконувати їх вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі в управлінні державними справами, боротьби з порушниками.

У сім'ї та в школі дитина повинна не тільки навчитися поважати закони, відстоювати свої права та свободи, а й поважати чужі, толерантно ставитись до чужих поглядів, шанувати права інших, власні культурні цінності тощо. Все це надзвичайно важлива сфера виховання.

Розкриваючи зміст правового виховання, важливо ознайомити дитину з Конвенцією про права дитини, згідно з положенням якої дитиною вважається кожна людська істота до досягнення 18-річного віку. Даний нормативний акт містить повний перелік прав дитини: на життя, на ім'я, на набуття громадянства, на піклування з боку батьків, на збереження своєї індивідуальності, право бути заслуханою у ході будь-якого розгляду, що стосується дитини; право на свободу совісті та релігії; право на особисте та сімейне життя тощо [35].

Права дитини за законодавством України визначені низкою нормативно-правових актів, які спрямовані на забезпечення, реалізацію та захист прав дитини у нашому суспільстві. Перш за все, це Конституція України, яка визначає, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою; діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним; будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Законом України «Про охорону дитинства» [37] передбачено право на захист від усіх форм насильства. Кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Вирішальним моментом у правовому вихованні дитини є висока правова культура педагогів і відповідний правовий психологічний клімат у школі та в сім'ї дитини [31].

Однак первинним та основним осередком суспільства є сім'я, яка для дитини залишається природним середовищем для фізичного, духовного,

інтелектуального, культурного, соціального розвитку, її матеріального забезпечення несе відповідальність за створення належних умов для цього. Це закріплено такими міжнародними документами, як Загальна декларація прав людини, Декларація прав дитини і Конвенція про права дитини, схвалені Асамблеєю ООН і ратифіковані в нашій країні Верховною Радою України. Сучасна сім'я несе найбільшу відповідальність за виховання дитини. Саме вона має виконувати головне завдання -- забезпечувати матеріальні та педагогічні умови для духовного, морального, інтелектуального й фізичного розвитку юного покоління. Конституційним обов'язком батьків є утримання своїх дітей до повноліття. Від сім'ї починається шлях дитини до пізнання світу. Свого становлення як особистості.

У вихованні дитини відбивається вся організація життя сім'ї, працьовитість, духовне багатство й моральна чистота матері та батька.

Великого значення у правовому вихованні дітей набуває формування правових цінностей. Лише цінність, що визнається дітьми, здатна виконати найважливішу ціннісну функцію – функцію орієнтира поведінки. Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, що вказує на суспільне або особистісне значення (значущість) явищ, фактів, подій. Кожну дитину характеризує неповторне поєднання потреб, інтересів, у кожної може існувати своя система цінностей, що структурується в певну ієрархію. Формування ціннісних орієнтацій відбувається в період між дошкільним і молодшим шкільним віком. Цей період характеризується виникненням нових потреб та інтересів, суперечністю між ціннісними орієнтаціями та попередньою системою мотивів та потреб. Про те, що саме в молодшому шкільному віці активно формуються ціннісні орієнтації, свідчить наявність головних умов їхнього виховання – розвиток рефлексії, усвідомленого життєвого досвіду й довільної поведінки. На розвиток ціннісних орієнтацій у молодшому шкільному віці істотно впливає й така психологічна ознака, як становлення самопізнання та

стійкого образу "Я", який являє собою не просто відображення будь-яких об'єктивних умов, а соціальну установку, ставлення особистості до себе [40].

Формування системи ціннісних орієнтацій стимулюється психологічним надбанням молодшого шкільного віку – відкриттям свого внутрішнього світу, значним розширенням спілкування, зіткненням із різноманітними стилями поведінки, поглядами, ідеалами. Однією з систем цінностей, які необхідно сформувати в цьому віці і які є передумовою становлення соціальної компетентності особистості, є правові цінності. Правових цінностей школярі набувають у контексті формування основ правової культури. До правових цінностей ми відносимо право, свободу, обов'язок, справедливість, рівність, свободу вибору, правовий вчинок, гідність людини, правові норми, дружбу, повагу, інші демократичні цінності.

Правовому вихованню допомагають зміни у пізнавальному розвитку. Ведуча у молодшому шкільному віці, за визначенням Л.С.Виготського, стає навчальна діяльність. Вона обумовлює основні зміни, які відбуваються у розвитку психіки дітей на цьому віковому етапі. У рамках навчальної діяльності виникають психологічні новоутворення, що допомагають значним досягненням у розвитку молодших школярів та стають основою, що гарантує вдосконалення на наступному віковому етапі [35].

Провідна роль навчальної діяльності не перешкоджає тому, що молодший школяр інтенсивно займається й іншими видами діяльності, у процесі яких закріплюються нові досягнення дитини.

Розвитку пізнавальних психічних процесів в молодшому шкільному віці притаманне те, що з дій мимовільних, що відбуваються нецілеспрямовано під час ігрової чи практичної діяльності, вони перетворюються на незалежні види психічної діяльності, які мають свою мету, мотиви і прийоми виконання, та виділяє специфіка віку [36].

Сприйняття молодших школярів, як зауважує В.С. Мухіна, відрізняється непостійністю та неорганізованістю, пильністю та новизною, «Доглядною допитливістю» Наприкінці початкової школи сприйняття дитини стає більш аналізуючим, диференціюючим, набуває організованого характеру.

Сприйняття інформації молодшого школяра визначається, переважно, насамперед, специфічністю предмета, в зв'язку з цим школярі відзначають у предметах не основне, важливе, суттєве, а те, що яскраво виділяється: колір, розмір, форму тощо. Молодші школярі зовсім не здатні в потрібній мірі керувати своїм сприйняттям, не вміють самостійно аналізувати той чи інший предмет, повною мірою, самостійно справлятися з наочними посібниками [34].

Завдяки навчальній діяльності активно вдосконалюються такі властивості пам'яті як запам'ятовування, збереження, відтворення інформації; види пам'яті: довготривала, короткочасна і оперативна. Однак, враховуючи, що самоконтроль при завчанні ще розвинений не повною мірою, молодший школяр не здатний здійснити перевірку засвоєного і часто не розуміє, вивчив він задане чи ні.

У молодшому шкільному віці основним видом мислення залишається образне мислення. Особливість розглянутого виду мислення полягає в тому, що пошук розв'язання задачі здійснюється внаслідок внутрішніх дій з образами. Розвиток понятійного мислення представлено окремими компонентами, за рахунок чого удосконалюються такі розумові операції як аналіз, синтез, порівняння, угруповання, класифікація, абстрагування, потрібні при осмисленні інформації теоретичного наповнення [26].

Мислення у дітей молодшого шкільного віку розвивається у взаємозв'язку зі своїми сферами зацікавленості. Словниковий запас сьгоднішніх четверокласників налічує приблизно 3500-4000 слів.

Для уваги молодших школярів характерні мимовільність, недостатня концентрація, стійкість, перемикання, обмежений обсяг. Освітній процес

представляє дітей в безперервних тренуваннях довільної уваги вольових напруг для концентрації.

Довільна увага удосконалюється поряд з іншими функціями і, навчальною мотивацією, почуттям обов'язку успіху в освітній діяльності [37].

У молодшому шкільному віці переважає мимовільна увага. Дітям складно концентруватися монотонною, одноманітною діяльності чи діяльності привабливішою, але що потребує значних розумових зусиль. Вони відгукуються на все барвисте, нестандартне через свій вік. Враховуючи, що школяр ще не здатний керувати своєю увагою, він нерідко зазнає впливу зовнішніх вражень.

У цьому випадку увага концентрується на чомусь одному, що кидаються в очі предмети чи його окремі ознаки. З'являються у свідомості дітей образи пов'язані з сильними емоціями, які стають гальмом для мисленнєвої діяльності. Одна з специфічних рис уваги молодших школярів полягає у тому, що вони здатні швидко перемикає свою увагу з одного об'єкта в інший.

Дитячий психолог В.С. Мухіна підкреслює, що специфіка уваги в описуваному віці полягає в тому, що у дітей недостатньо розвинена завзятість, що виражається у зниженні активності дітей при зустрічі із труднощами.

Притаманно дітям навіюваність та необдумане копіювання, тому необхідно підбирати доступні справи та формувати адекватну самооцінку внаслідок того, що переоцінка або недооцінка своїх можливостей негативно впливає на вольові зусилля [34].

В навздогін молодшого шкільного віку поступово починає виникати новий вид взаємовідносин між оточуючими людьми. Безперечний авторитет дорослого з часом знижується, дедалі більшу роль для дитини починають грати однолітки, збільшується значення ролі дитячої спільноти.

Дослідник О.Л. Венгер вважає, що якщо у дитини до 9-10-річного віку виникають дружні стосунки з кимось із однокласників, це показує, що дитина

здатна встановити близький соціальний контакт із ровесником, зберігати дружні відносини тривалий час, що спілкування з ним для когось значуще та цікаво [29].

Між 8 та 11 роками, вказує він, діти зараховують до друзів тих, хто надає їм допомогу, відгукується на їхні прохання і має такі самі захоплення. Для появи взаємної симпатії та дружби стають важливими такі якості, як доброта та уважність, самостійність, впевненість, чуйність, чесність, вміння співчувати, співпереживати людям та тваринам.

Педагоги М.Ю. Григор'єва та Н.В. Абрамовський вважають, що у молодшому шкільному віці дитина може оцінити свої дії з позиції його результатів, цим впливають зміни у власній поведінці через обдумування моделі образу дій.

Дитина вже може подолати власні бажання, якщо результат їх здійснення не буде відповідати загально визнаним нормам чи призведе до наміченої мети. Значною особливістю внутрішнього життя дитини стає її смислове орієнтування в особистих діях, активне обмірковування власних дій, що підтверджує виникнення смислової спрямованості як основи вчинку, пов'язаного з роз'єднання внутрішнього та зовнішнього життя, що створює умови для здійснення правового виховання [33].

У характері молодших школярів проявляється низка особливостей. Насамперед, вони імпульсивні тобто, схильні без зволікання діяти під впливом природних імпульсів, спонукань, не замислюючись і не зваживши на всі обставини, керуючись несподіваними приводами. Причина такої поведінки полягає у потребі в інтенсивній розрядці при віковій слабкості вольового управління поведінкою [30].

З вищевикладеного випливає, що вік з 7 до 11 років вважається досить придатним для правового виховання. Безпосередньо у початковій школі в дитини закладаються наукові основи про картину світу, а також пробуджуються у свідомості первісні прояви громадянськості, формуються моральні категорії

обов'язку, обов'язки, розуміння свого права та своїх обов'язків. Тому в його душу треба посіяти добре насіння і виховати його у шляхетних поняттях обов'язку та відповідальності, честі та совісті, моральності і справедливості, добра та гуманності. Важливо не пропустити момент та залучити школяра до будь-якої різноманітної цікавої суспільної правової діяльності, спрямувати його активність на соціально схвалювані дії, які вітаються законом.

Цей вік виділено педагогами та психологами як особливий період для правового виховання, тому що у молодших школярів розвиваються високі соціальні мотиви та шляхетні почуття, переважає готовність до взаємодії зі авторитетними дорослим. Разом з тим людина в дитячому віці дуже сприйнятлива до заборон, негативних факторів, вони легкообразливі і спокійно ображають ровесників, виділяються прямою, грубістю, у них висока вразливість, знижені вольові процеси та відсутність життєвого досвіду можуть сприяти розвитку в дітей невірних уявлень при сприйнятті різних правових явищ, що упущено у процесі правового виховання. [29].

1.3. Аналіз змісту позакласної роботи щодо формування правової культури молодших школярів

Виховання учня початкових класів - це організаторська, колективна, творча, спільна турбота про покращення себе та навколишнього життя. Світ молодшого школяра – таємнича та чудова планета, жителі якої багато знають, багато розуміють, відчують, але у них мало життєвого досвіду. Вони набувають цього досвіду у своїй діяльності. У педагогічній практиці іноді виникають ситуації, коли дитина з якихось причин не може бути успішною у навчальній діяльності. Тому педагогу необхідні додаткові джерела, ресурси, які могли б

сформувати в молодшого школяра необхідні йому знання, вміння, навички. Значним потенціалом для цього є позакласна робота.

Під поняттям позакласної роботи потрапляють всі ті види шкільної діяльності на уроці, в яких можливе та доцільне вирішення завдань їх виховання та соціалізації, тобто це діяльність, спрямована на виховання учнів поза навчальними заняттями в школі. Ця робота може включати в себе організацію різноманітних заходів, таких як лекції, семінари, тренінги, культурні події, спортивні змагання, благодійні акції та інші заходи, спрямовані на формування позитивних цінностей, соціальних навичок і громадянської відповідальності серед учнів.

Позакласна робота з права має велике виховне, загальноосвітнє та розвиваюче значення. Така діяльність поглиблює та розширює знання юриспруденції, сприяє розвитку творчої активності учнів, естетичного смаку і, як наслідок, підвищує мотивацію до вивчення правових дисциплін.

При організації та проведенні позаурочного заходу необхідно враховувати вікові та психологічні інтереси молодших школярів.

Позакласну роботу по праву визначають як систему неоднорідних за змістом, призначенням та методикою проведення виховних заходів, що виходять за межі обов'язкових навчальних програм [37].

У ході позаурочної роботи з правового виховання проводиться діяльність, яка допомагає виховувати у молодших школярів вміння відстоювати свої права та інтереси, дбайливе ставлення до загальнолюдських цінностей, здатність до самостійного управління своєю поведінкою.

Виховання як процес, спрямований на всебічний розвиток особистості, самореалізацію та соціалізацію школярів на основі прийнятих у суспільстві норм та правил поведінки, переважно реалізується у позакласній діяльності, оскільки в урочний час основна частина часу задіяна на формування універсальних навчальних дій та процес навчання. Відповідно до державного освітнього

стандарту початкової загальної освіти, позакласна робота у початковій школі є обов'язковим компонентом основної освітньої програми початкової загальної освіти.

Головною особливістю позакласної роботи в освітньому процесі є надання молодшому школяру можливості вибору тематики та спрямованості занять, що відповідають його інтересам, а також особистісним особливостям.

На сьогоднішній день поняття «позакласна робота» якісно змінюється, наповнюється новим змістом і включає: сукупність різноманітних видів навчальної та поза навчальної діяльності учнів; сучасні технології організації діяльності; можливість роботи у групах; інтеграцію абсолютно різноманітних напрямів видів діяльності у загальній програмі позакласної роботи школи; зовсім іншу організацію навчального часу - традиційні лінійні та нові нелінійні форми організації курсів позакласної роботи тощо [38].

Робота у позаурочний час має виражену виховну та соціально-педагогічну спрямованість. Під час позакласної роботи можна створити умови для неформальної взаємодії дітей. У цьому процесі можна сприяти вирішенню завдань морального, правового та особистісного виховання, розвинути загальнокультурні інтереси.

Позакласна робота – це освітня діяльність, спрямована на досягнення учнями, предметних та особистісних результатів [39].

Даний вид роботи має об'єктивний характер, що визначається такими обставинами, як:

- практична функція вивчення права набагато частіше реалізується у позакласній діяльності;
- на уроці не завжди можна донести до учнів якісь окремі елементи правових знань;
- на уроці учитель не завжди може показати, а учні побачити те, чого немає у класі.

Знання, отримані молодшими школярами під час позакласної діяльності, що доповнюються новою інформацією, фактами, підтверджуються практичним баченням.

Позакласна робота з права у початковій школі – також освітня діяльність, спрямована на підвищення правової грамотності молодших школярів, залучення діяльності, спрямованої з їхньої соціалізацію, і створення умов формування правової культури учнів [41].

Позакласна робота з права повинна гармонійно поєднуватися з аналогічною роботою з інших, передусім суміжних предметів, стати частиною загальношкільної системи позаурочних заходів.

Позакласна робота молодших школярів у школі спрямована на вирішення наступних завдань:

- соціалізація та виховання учнів;
- профілактика асоціальної поведінки;
- розвиток взаємодії педагогів із учнями [40].

У рамках позакласної роботи можуть бути реалізовані три основні функції:

- дозвілля, тобто раціональний розподіл вільного часу дитини, що сприяє реалізації основних потреб у спілкуванні, грі, в активному відпочинку, прояві своїх найкращих сторін, а саме знань, спритності, кмітливості та інших якостей;

- соціальна, що полягає у привчанні до саморегуляції самоорганізації, у формуванні позитивного ставлення до цінностей суспільства, в умінні взаємодіяти з оточуючими людьми;

- рекреаційна, що дозволяє розвивати свої здібності та задатки, задовольнити потребу школяра «бути дорослим», самостійним у будь-якій діяльності.

Правове виховання молодших школярів на початковому рівні освіти допоможе їм рухатися у правильному напрямку надалі на життєвому шляху.

Уроки правознавства зараз передбачені лише у старших класах, тому для реалізації правового виховання необхідно розвивати позакласну роботу [42].

Початкова школа – це час формування людської особистості.

Саме на даному етапі закладаються норми поведінки, звички, основи знань, потреби особистості, покликаної згодом стати активним громадянином Батьківщини. Саме у початковій школі правове виховання має яскраво виражену практичну спрямованість, цим сприяючи адаптації школярів початкової ланки. Воно визначає, що «можна», а що «не можна», як треба вчинити в певній життєвій ситуації.

Ознайомлення молодших школярів із основами Конституції України, формування у них відчуття патріотизму, засвоєння певних правил, зразків поведінки, необхідні розвитку позитивних якостей особистості - є найважливішими завданнями школи.

Робота з молодшими школярами є специфічною: необхідно мати на увазі перешкоди, з якими стикається вчитель, а саме, труднощі сприйняття молодшими школярами юридичних понять та термінів у зв'язку з недостатнім розвитком абстрактного мислення, неможливості зв'язку з першоджерелом [43].

Сучасні умови життя диктують необхідність відродження невинувато забутого правового виховання та навчання у школах.

Значимість правового виховання саме у межах шкільного освіти у тому, що шкільний етап життя - це активний процес самовдосконалення, самопізнання та самореалізації учня.

Слід зазначити, що сучасне бачення питань правового виховання та навчання як систематичної цілеспрямованої діяльності державних органів, спрямованої на формування правової культури школяра нерозривно пов'язане з духовно-моральним аспектом життя суспільства.

Організація та послідовне здійснення правового виховання у позакласній роботі дозволить не лише передати учням теоретичні знання про право, правові ідеали, цінності, а також сприятиме розкриттю внутрішнього світу дитини.

Активне залучення молодшого школяра в правову сферу, сприятиме законності, відповідальності, справедливості, сформує бажання будувати гуманну державу для людини, в якій базовими цінностями будуть закон, культура, повага до прав людини [44].

Нині правове виховання молодших школярів – це складний, безперервний процес, спрямований на вирішення багатьох завдань: формування та розвиток високого рівня правосвідомості як основної частини суспільної свідомості: наукове знання та розуміння права: правову культуру як похідну правосвідомості; переконаності у правильності та справедливості правових розпоряджень та звички до правової поведінки.

Знання права не слід зводити до простої проінформованості про існуванні тих чи інших норм, воно також передбачає осмислення права, розуміння його змісту, визначення його значення для практичної діяльності [46].

З молодшими школярами потрібно організовувати зустрічі, конференції, диспути, де роз'яснюватиме їм деякі статті Кримінального кодексу, які передбачають відповідальність неповнолітніх. Особливу увагу слід приділяти «важким» підліткам, підліткам із особливих сімей, проводити роботу із залучення їх у гуртки, спортивні секції, проводити з ними індивідуальні профілактичні бесіди [45].

Досягнення позитивних результатів правового виховання та їх довго тривалість визначаються також використовуваними прийомами та способами впливу на свідомість і поведінку дітей.

Формою правового виховання є правове навчання, тобто, безпосередня передача, накопичення та засвоєння знань, принципів, норм права, а також формування відповідного ставлення до права та практики його реалізації,

уміння використовувати свої права, дотримуватися заборон та виконувати обов'язки [47].

У сфері морально-правових понять, суджень, уявлень діти оволодівають різноманітними сторонами суспільної морально-правової свідомості, насамперед розуміння морально-правових вимог, критеріїв морально-правової оцінки. Вони вчаться добровільно дотримуватися норм моралі і права, навіть коли їх порушення пов'язане з особистою вигодою, і впевнені у безкарності.

У дітей молодшого шкільного віку формуються якості, пов'язані зі ставленням до людей. Це насамперед увага до людини, до її турбот, бід, переживань, успіхів і невдач, співчуття і дбайливість по відношенню до людей. Ознаки емпатійності з'являються у багатьох дітей молодшого шкільного віку.

Здатність дитини до співпереживання особливо виявляється під час позакласної роботи, на дослідженні життєвих ситуацій, прикладах батьків і старших дітей під час сприймання казок, малюнків, мультфільмів чи лялькових вистав. Хоча у дітей молодшого шкільного віку сформувалися початки морально-правової свідомості та морально-правової саморегуляції поведінки, та через надмірну комфортність зовнішні прояви відповідних особових якостей не досить стійкі. Діти молодшого шкільного віку, як правило виявляють слухняність, готовність дотримуватись вказівок дорослих. У них яскраво виявляється наслідуваність - важливе джерело успіхів у початковому навчанні. Проте одночасно виникає новий рівень самосвідомості дітей - "внутрішня позиція". Ця позиція є усвідомленим ставленням дитини до себе, до навколишніх дітей, подій та справ - таке ставлення, яке вона виразно може виразити справами і словами [48].

У процесах діяльності, пізнання навколишньої дійсності і себе, спілкування з дорослими й однолітками дитина переживає різноманітні емоції і почуття, виявляє своє ставлення до того, що її оточує, що з нею відбувається. Ці переживання утворюють сферу емоцій і почуттів, які є формою відображення

дійсності, наслідком задоволення або незадоволення потреб. Оволодіння нормами поведінки також є джерелом розвитку правових почуттів - переживань, у яких виявляється ставлення до суспільних подій та їх учасників, до себе. Переживання породжуються тим, що думають про дитину дорослі й однолітки. Досвід таких переживань узагальнюється у формі морально-правових почуттів. Молодші школярі оцінюють вчинок лише з огляду на його безпосереднє значення для людей ("Битися не можна, а то попадеш прямо в око"), старші вже узагальнюють оцінку ("З товаришами битися не можна, тому що соромно ображати їх").

Перші складні прояви почуття обов'язку виникають у 6-7 річних дітей. На основі життєвого досвіду і первинних морально-правових уявлень у них зароджується морально-правова свідомість, вони здатні розуміти сенс вимог і співвіднести їх зі своїми вчинками і діями, а також з діями і вчинками інших. Наприкінці молодшого шкільного періоду дитина усвідомлює необхідність, обов'язковість правил поведінки і підпорядковує їм свої вчинки. Підвищується її здатність до самооцінки. Порушення правил, негідні вчинки викликають у неї ніяковість, почуття провини. У цьому віці почуття обов'язку ґрунтується не лише на прихильності, а поширюється і на людей, з якими дитина безпосередньо не взаємодіє. Ті переживання достатньо глибокі і тривалі. У молодшому шкільному віці вищі морально-правові почуття поглиблюють почуття гордості і самоповаги та задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, першості у чому-небудь, поваги до себе. До 7-ми років ці почуття набувають характеру індивідуальних стійких проявів особистості дітей [51].

Правова культура дитини - це полі функціональне особистісне утворення, яке народжується внаслідок формування основ правосвідомості та навичок саморегуляції правової поведінки на основі ціннісно-мотиваційного ставлення до суспільних норм життя.

У дітей молодшого шкільного віку потрібно сформувати основні поняття про права обов'язки, про відповідальність перед суспільством і державою, усвідомлення необхідності щодо дотримання прав і моралі. Важливо, щоб діти засвоїли правові норми, якими керуватимуться в майбутньому. Адже, на думку О.Савченко, у початковій школі виховання правової культури спирається на досягнення дошкільного віку; підхоплюється, зміцнюється, розвивається накопичене до школи і на цьому ґрунті формується новоутворення молодшого шкільного віку [37].

Ознайомлення дітей із правами і обов'язками і засвоєння їх повинно ґрунтуватися на переконливих аргументах. Такі аргументи знаходимо у казках, піснях, мудрих настановах старших. Потрібно стимулювати активну пізнавальну роботу дітей, яка буде побудована на тлумаченні українських народних приказок про добро і зло, правду і кривду, справедливість, повагу, турботу про інших; потрібно разом з дітьми аналізувати ситуації морально-правового вибору, які допоможуть вихованцям розібратися і знайти рішення у ситуаціях, коли вони вступають у взаємини зі старшими (блоки взаємин "дідусь - онук", "бабуся - онука", "батько-син", "мати - донька" та ін.).

Необхідно проводити роботу з формування симпатії до однолітків: бесіди "За якими правилами ми живемо", ігри "Улюблені предмети однолітків", "Розкажи про улюблене заняття своїх друзів", учити бути уважними, ввічливими, допомагати одне одному. Також важливе значення має педагогічна підтримка позитивної самореалізації дітей, забезпечення процесу формування у дітей емоційно-позитивного ставлення до себе, що лежить в основі структури самосвідомості кожної нормально розвиненої особистості.

Разом з дидактичними іграми в роботі з учнями доцільно використовувати творчі ігри (сюжетно-рольові, ігри-драматизації, ситуативні міні-ігри, наприклад: „Ввічливо - неввічливо“, „Чарівні слова“, „Похвала добрим людям“,

„Як примирити „хочу" і „треба"?", „У кого як живеться іграшки", "Веселі правила дорожнього руху" гра -подорож „В країну Правознандію").

Важливу роль відіграє формування в дітей активної позиції в адекватній правовій сфері: вчитися долати в свідомості окремих вихованців помилкові погляди і, подекуди вже сформовані переконання негативного змісту, негативні навички і звички, що сформувалися внаслідок помилок і недоліків виховання в сім'ї.

В позакласній роботі з формування правової культури молодших школярів важливим є дотримання таких принципів: формування правосвідомості учнів у контексті етнічних та загальнолюдських цінностей, добровільність прийняття школярами правових норм на основі демократизації освітнього процесу; превентивність правовиховних заходів у поєднанні з активною практично орієнтованою громадянською позицією. Відповідно до принципів виховання визначається зміст правового виховання, який можна поділити на такі напрями: соціально-правовий, державногромадянський, родинний.

У процесі позакласної роботи (державно-громадянський напрям) молодші школярі можуть оволодіти наступними знаннями: історія створення та розвитку української держави та її символів (Прапор, Герб, Гімн); права та обов'язки громадянина України, державна влада, державні свята; закони, звичаєво-правові традиції та культура українського народу тощо.

Зміст соціально-правового напрямку позакласної роботи зорієнтований на засвоєння учнями таких знань: історія рідного краю (походження назв міст, сіл, вулиць), внесок відомих земляків в суспільний розвиток; значення збереження історичних пам'яток, матеріальних цінностей; природоохоронні заходи; активна громадська позиція; необхідні якості свідомого громадянина-правозахисника (волевиявлення, милосердя, толерантність, старанність, відповідальність, чесність, ініціативність, творчу активність).

Родинний напрям спрямований на виховання шанобливого ставлення й любові до батьків та рідних; виявлення морально-правових якостей під час спілкування з молодшими членами родини; умінь й навичок збереження родинної злагоди, мирного розв'язання конфліктів та її запобігання; повага до старших, учителів; формування знань про родовід, про народні традиції, звичаї, обряди та шляхи їх збереження тощо.

Організаційними формами позакласної роботи є: масові, групові, індивідуальні. Молодші школярі завжди охоче долучаються до масових форм виховної роботи, оскільки вони забезпечують систему різноманітних взаємовідносин та сприяють зближенню дітей, покращенню їхніх стосунків, збагаченню досвіду правових взаємин, пробудженню почуття відповідальності за власні вчинки.

До масових форм виховної роботи відносять свята, ранки, ігри-подорожі, конкурси, вечори, огляди, вікторини, виставки, зустрічі, фестивалі, олімпіади тощо.

Групові форми об'єднують учнів за інтересами в гуртки, клуби, екскурсії, походи, лялькові театри, патрулі, загони, виховні години, інформаційні години, ігри.

Індивідуальні форми передбачають проведення правовиховної роботи з окремими учнями (до них відносять морально-етичні бесіди, тематичне колекціонування, трудові та художньо-творчі доручення тощо).

Науковець О. Колосова звзначає, що позаурочна робота з формування правової культури молодших школярів може передбачати відповідні напрями та базуватись на комплексі наступних методів та форм: «світоглядний: правові читання, усний журнал, виставка правового плакату, ведення літопису класного колективу, сюжетно-правові ігри, перекличка юних правозахисників тощо. суспільно-ціннісний: правничі екскурсії, групові трудові справи, охорона та дослідження пам'яток історії та культури; туристичні походи; створення

шкільних музеїв; добродійні акції, створення музеїв історії свого міста, вулиці, школи, родини; школа правової культури "Друзі Закону" тощо; трудовий: створення правового лото, колективного творчого панно "Наші права і обов'язки"; виготовлення альбомів, правових газет; підготовка тематичних виставок, збирання колекцій (гербів, прапорів) тощо; пізнавально-розвивальний: ігри-бесіди правовиховного спрямування, правові конкурси й вікторини, правові олімпіади, турніри юних правознавців, години запитань і відповідей, ігри-драматизації, на основі правовиховних ситуацій, уявні ігри-подорожі в країну права, зустрічі з представниками правничих професій тощо; художньо-естетичний: виставки художньо-творчих робіт, шкільні правові ярмарки, вечори народної творчості, свята рідної мови, шкільний правовий театр тощо; військово-спортивний: веселі старты, народні ігри, козацькі забави, ігри-подорожі до країни дорожніх правил, свята мужніх і справедливих тощо» [36].

Отже, позаколасна робота з формування правової культури молодших школярів являє собою систему взаємодії вчителя й учнів, що здійснюється в позаурочний час та має на меті доповнення, розширення, поглиблення системи правових знань, світоглядних установок учнів з урахуванням їх вікових особливостей; розвиток та зміцнення ціннісних орієнтацій та мотивації правової поведінки; залучення молодших школярів до практично-творчої діяльності в правовій сфері.

Висновки до першого розділу

На основі узагальнення правову культуру молодших школярів розглянуто як інтегративне особистісне утворення, зумовлене віковими, психологічними особливостями, основою якого є сукупність елементарних правових знань, сформованість ціннісного ставлення до людей, засноване на повазі прав людини,

необхідності правомірної поведінки в умовах морально-правового вибору. Формування правової культури молодших школярів розглянуто, як процес оволодіння правовими знаннями; вироблення ціннісних уявлень у взаємодії з оточуючими, однолітками; формування правових переконань як регулятора поведінки учнів та вмінь і навичок правомірної поведінки, які виявляються в усвідомленні необхідності дотримуватися правил поведінки в суспільстві.

Таким чином, метою правового виховання в початковій школі є, передусім, формування правової культури молодших школярів зі стійкими знаннями про законодавство, права, обов'язки. Основними завданнями вчителів початкових класів, які необхідно вирішувати задля формування правової культури учнів початкової школи, є:

- 1) формування в школярів системних правових знань та вмінь дотримуватися конкретних правил і норм;
- 2) ознайомлення дітей з основними нормативними документами, які регулюють права й обов'язки дітей;
- 3) інформування дітей про їхні права та формування в учнів уявлення про права людини як головну цінність суспільства;
- 4) ознайомлення з основними соціальними нормами життя суспільства, донесення до учнів важливості та значущості правил поведінки в повсякденному житті;
- 5) інформування про правила, що забезпечують безпеку людини (наприклад, правила дорожнього руху).

Формування основ правової культури слід розпочинати з дошкільного віку, оскільки це забезпечить спрямованість навчально-виховної роботи в дитячому садку на вимоги, які будуть пред'явлені дітям в школі. В свою чергу, це надасть можливість вчителю спиратися на досягнутий старшими учнями рівень розвитку; на здобуті в сім'ї, знання, навички і досвід дітей; на активне використання їх у навчально-виховному процесі. Саме тому досягнення

належного рівня сформованості основ правової культури у молодших школярів потребує удосконалення змісту, форм і методів навчально-виховної роботи.

Позаколасна робота з формування правової культури молодших школярів являє собою систему взаємодії вчителя й учнів, що здійснюється в позаурочний час та має на меті доповнення, розширення, поглиблення системи правових знань, світоглядних установок учнів з урахуванням їх вікових особливостей; розвиток та зміцнення ціннісних орієнтацій та мотивації правової поведінки; залучення молодших школярів до практично-творчої діяльності в правовій сфері.

Розділ II

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

2.1 Емпіричне дослідження рівня сформованості правової культури учнів молодшого шкільного віку

Рівень сформованості основ правової культури дітей молодшого шкільного віку може значно варіювати в залежності від багатьох факторів, включаючи сімейне виховання, освітнє середовище та соціокультурний контекст. Зазвичай, цьому етапі діти починають вивчати основи моралі, етики і правил поведінки. Важливо, щоб батьки та вчителі активно навчали дітей цим навичкам, пояснюючи їм, що таке правила, закони та чому вони важливі для суспільства. Виховання свідомості, поваги до прав інших та розуміння наслідків своїх дій відіграють важливу роль у формуванні правової культури дітей.

Для виявлення стану рівня сформованості правової культури були використані діагностичні опити учнів.

Метод опитування часто використовується для вивчення правової культури дітей. Різні дослідники та педагоги можуть проводити опитування з дітьми, щоб оцінити їх знання, переконання та розуміння в галузі права та моралі.

Базою нашого дослідження був Селищанський НВК.

Завдання пропонувалися в другому (23 учні) і третьому класі (26 учнів).

Дітям пропонувалися питання правового характеру. Мета даних питань полягала у виявленні рівня правової культури.

Для визначення рівня сформованості основ правової культури дітей молодшого шкільного віку були використані такі 7 груп питань:

1. Знання правил та законів
2. Дотримання правил

3. Моральні дилеми
4. Дотримання прав та обов'язків
5. Відповідальність
6. Повага до прав інших
7. Участь у дискусіях та обговореннях.

Ці питання можуть допомогти оцінити знання, переконання та поведінку дітей у контексті правової культури. Важливо підходити до оцінки з розумінням, що розвиток правової культури в дітей віком - це постійний процес, і вони можуть продовжувати вчитися і вдосконалюватися в цій галузі.

- Перша група питань:

Знання правил та законів

Таблиця 1.1 Знання правил та законів у %

№ Питання	% дітей, які відносяться до певної відповіді			
	Знають	Дещо знають	Дещо чули	Незнають
1. Що таке закон?	33	25	25	17
2. Можеш пояснити, що таке закон, своїми словами?	21	23	28	18
3. Навіщо потрібні закони?	15	22	28	35
4. Які закони ти знаєш, які стосуються дітей?	1	6	11	82
5. Чи знаєш ти свої права як дитина?	5	17	23	55
6. Які обов'язки є у дітей у суспільстві?	11	19	25	45
7. Як закони допомагають забезпечити нашу безпеку?	13	14	22	51
8. Що ти думаєш про те, яких законів потрібно	1	5	29	65

дотримуватися, щоб не завдавати шкоди іншим?				
9. Чому важливо дотримуватися законів?	17	23	30	30
10. Які можуть бути наслідки, якщо порушити закон?	59	23	17	1
11. Якщо ти бачиш, що хтось порушує закон, що можеш зробити?	50	49		1
12. Чи знаєш ти про якісь конкретні закони, які важливі для дітей, наприклад, закони про безпеку на дорогах?	1	5	7	87
13. Як закони можуть допомогти вирішити конфлікти між дітьми?	1	2	5	92
14. Як закони допомагають створювати доброзичливе суспільство?	25	25	33	17
15. Чи можуть бути випадки, коли закон не справедливий? Як ти вважаєш, що в таких випадках слід робити?	5	5	26	64

Як ми бачимо по результатах таблиці діти не обізнані і більшість з них незнуть для чого закон і привила, як вони працюють і як вони захищені.

Ці питання допомагають оцінити знання дітей про закони та їхню здатність застосовувати правові концепції у своєму житті.

- Друга група питань: Дотримання правил

Таблиця 1.2 Дотримання правил у %

№ Питання	% дітей, які відносяться до певної відповіді			
	Знають	Дещо знають	Дещо чули	Незнають
1. Як ти думаєш, навіщо потрібні правила?	45	20	20	15
2. Які правила існують у твоїй школі? Які з них ти вважаєш важливими?"	55	34	11	0
3. Які правила є у вас вдома? Як ти їх виконуєш?	47	33	20	0
4. Що потрібно робити, щоб бути у безпеці на вулиці?	60	45	5	0
5. Які правила зазвичай дотримуються в іграх, які ти граєш із друзями?	92	8	0	0
6. Чому важливо дотримуватися правил у суспільстві?	41	17	20	22
7. Якщо випадково порушив правило, що ти думаєш, що слід зробити?	82	16	0	2
8. Як дотримання правил допомагає нам співпрацювати та жити разом гармонійно?	48	26	1	25
9. Чим спортивні правила відрізняються від звичайних правил? Чому їх важливо дотримуватися?	42	40	10	8
10. Чи є якісь правила, яких потрібно дотримуватися при використанні Інтернету чи соціальних мереж?	24	22	6	48

Дані запитання і відповіді дають зрозуміти, що діти добре знають правила школи, дому, ігор і активно їх використовують.

- Третя група: Моральні дилеми

Моральні дилеми - це ситуації, у яких діти мають приймати морально значимі рішення, обираючи між різними цінностями чи правилами.

Таблиця 1.3 Моральні дилеми у %

Дилема	% дітей, які відносяться до певної відповіді	
	Відповіли на користь правил	Відповіли на користь інших
Твій друг забув підручник, і йому потрібно здати домашнє завдання, але правила свідчать, що позичити свій підручник не можна. Що ти зробиш?	2	98
Ти дізнався(ла), що твій найкращий друг списує на контрольній роботі. Що ти зробиш?	2	98
Ти бачиш маленьку дитину, яка загубилася в парку. На ній написана адреса. Що ти зробиш?	0	100
Тобі подобається грати у футбол, і ти можеш взяти останній вільний м'яч на майданчику. Але інші діти теж хочуть пограти. Що ти зробиш?	32	68
Ти бачиш пухнастого кошеня на дереві, і він нявкає, але ти знаєш, що не повинен лазити по деревах. Що ти зробиш?	20	80
Ти ведеш велосипед, і бабуся просить тебе допомогти їй перейти вулицю, хоч світлофор червоний. Що ти зробиш?	22	78
Ти бачиш, що однокласник знущається з нового учня. Що ти зробиш?	10	90
Ти отримав(-ла) подарунок, який тобі зовсім не подобається. Твої друзі запитують, чи подобається тобі подарунок. Що ти скажеш?	2	98

Ці моральні дилеми можуть сприяти розвитку в дітей віком навичок прийняття моральних рішень, і навіть здатності зважувати різні аспекти ситуації. Вони можуть бути гарною основою для обговорень та уроків про мораль та етику.

Результати даних обговорень показали настільки діти відчайдушні і сміливі, але в той же час, лише незначна частина дітей думає про своє власне здоров'я і вважає що дорослі можуть допомогти. Більшість дітей переконані в тім, що просити допомоги у старших не виправдано.

- Четверта група: Дотримання прав та обов'язків

Обговорення цих питань дало такі результати

Таблиця 1.4 Дотримання прав та обов'язків у %

Теми обговорення	% дітей, які відносяться до певної відповіді	
	Цікавилися темами	Не цікавились
1. Які зі своїх прав ти вважаєш найважливішими?	62	38
2. Які обов'язки у тебе в сім'ї? Наприклад, прибирати свою кімнату чи допомагати по дому?	70	30
3. Чому важливо виконувати свої сімейні обов'язки?	50	50
4. Які правила є у твоїй школі, і як ти їх дотримуєшся?	80	20
5. Чому важливо дотримуватися правил у школі?	60	40
6. Які обов'язки у тебе перед своїми друзями? Наприклад, бути добрим і підтримувати їх?	86	14
7. Яких правил дотримуються на вулиці, щоб бути в безпеці?	62	38

8. Які обов'язки у тебе на вулиці, щоб не створювати небезпеки для себе та інших?	64	36
9. Чи знаєш ти, яких правил потрібно дотримуватися при використанні Інтернету?	74	26
10. Які обов'язки у тебе в Інтернеті, щоб бути безпечним та поважним до інших?	68	32
11. Які правила дотримуються в іграх, які ти граєш? І які обов'язки у гравців?	78	22
12. Чому важливо поважати права інших людей?	76	24
13. Як ти думаєш, що відбувається, коли хтось порушує права інших?	88	12
14. Що ти думаєш про справедливість і про те, як дотримання прав допомагає створювати справедливе суспільство?	58	42

Дані обговорення показали добрі результати і дали розуміння тро те, що діти більш зацікавлені до вивчення тем у дискусіях і розмовах ні ж у опитуваннях.

- П'ята група: Відповідальність

Таблиця 1.5 Відповідальність у %

Теми обговорення	% дітей, які відносяться до певної відповіді	
	Відчувать відповідальність	Не відчувають відповідальність
Як би ти пояснив(ла) слово відповідальність? Які обов'язки у тебе в сім'ї, і чому важливо їх виконувати?	84	16

Як ти допомагаєш своїм батькам та братам/сестрам у побутових справах?	98	2
Які обов'язки у тебе в школі, і як ти виконуєш свої навчальні завдання?	54	46
Чому важливо приходити вчасно на уроки та виконувати домашнє завдання?	44	56
Як ти можеш допомагати своїм друзям та підтримувати їх у важких ситуаціях?	80	20
Що ти думаєш про те, як важливо бути відповідальним другом?	82	18
Якщо ти граєш у спортивній команді, які обов'язки у тебе як спортсмена?	76	24
Чому важливо приходити на тренування та стежити за своїм здоров'ям?	74	26
Як ти можеш допомагати зберігати природу та навколишнє середовище?	88	12
Чому важливо дбайливо ставитися до природи? І викидати сміття у смітник?	78	22
Які дії можуть зробити світ кращим, і чому важливо приймати відповідальність за свої дії?	76	24
Як ти можеш впливати на результат подій своїми рішеннями та вчинками?	80	20
Що ти думаєш про те, що кожен відповідає за свої дії?	62	38

Результати даного опитування показують настільки діти відчують свою відповідальність перед друзями, школою, батьками і навіть командою в якій вони учасник. Діти показали себе з дуже щирого боку, вони вміють брати і беруть відповідальність.

Ці питання, сприяли, допомогли дітям зрозуміти важливість відповідальності і як вона застосовується у різних сферах їхнього життя.

- Шоста група: Повага до прав інших

Таблиця 1.6 Повага до прав інших у %

Тема обговорення	% дітей, які відносяться до певної відповіді	
	Розуміють чому поважати	Не розуміють чому варто поважати
Як би ти пояснив(ла) слово 'повага'? Чому ми маємо поважати інших людей?	76	24
Як ти думаєш, чому важливо поважати відмінності між людьми, такі як колір шкіри, язик, релігія тощо?	78	22
Що ти думаєш про те, як важливо слухати думку інших і враховувати їхню точку зору?	64	36
Які манери та правила ввічливості допомагають висловити повагу у спілкуванні з іншими?	68	32
Чому важливо поважати кордони інших людей та їхнє право на особистий простір?	88	12
Що ти думаєш про те, як важливо поважати старших, таких як батьки та вчителі?	100	0
Чому важливо дотримуватися спортивної поваги до суперників і суддів під час гри?	98	2
Як ти можеш висловити повагу до природи та навколишнього середовища?	68	32

Ці питання допомагають дітям глибше зрозуміти, чому повага до інших важлива і як вони можуть виявляти її у своєму повсякденному житті.

Опитування показує, що повага дітей до батьків, школи, друзів, расових відмінностей і природи на високому рівні, Діти розуміють свою важливість і потребу поваги до всіх.

- Сьома група. Участь у дискусіях та обговореннях.

Таблиця 1.7 Участь у дискусіях та обговореннях у %

Теми обговорення	% дітей, які відносяться до певної відповіді	
	Розуміють свою важливість	Не розуміють свою важливість
Можеш пояснити, що таке дискусія та опитування?	84	16
Чому важливо висловлювати свою думку та слухати думку інших?	88	12
Які теми тебе найбільше цікавлять?	90	10
Чому важливо уважно слухати інших учасників дискусії?	76	24
Якими способами можна висловити свою думку у дискусії?	46	54
Що ти робиш, якщо твоя думка відрізняється від думки інших?	68	32
Які опитування ти хотів(а) пройти і чому?	76	24
Чи можуть опитування допомогти нам дізнатися про думку більшості?	80	20
Чому важливо фіксувати результати дискусії чи опитування?	62	38
Можеш розповісти про випадок, коли участь у дискусії чи опитуванні призвела до хорошого рішення чи висновку?	50	50

Ці питання можуть допомогти дітям зрозуміти, як брати активну участь у дискусіях та опитуваннях, розвивати навички обговорення та висловлювання думки, а також розуміти важливість участі у громадських обговореннях.

Результати показують, що діти активно беруть участь у дискусіях і опитуваннях. Майже всі запропоновані теми були для них цікавим.

На основі отриманих результатів можна побачити, що діти зацікавлені у вивченні правової культури. Рівень сформованості правової культури низьки і портібно цю ситуацію змінювати: більше розмовляти на актуальні теми, пояснювати чому ці знання необхідні і як у подальшому житті можуть використовуватися.

Готовність педагогів та батьків до правового виховання на початкових етапах становлення особистості дуже важлива для формування моральних цінностей та навичок у дітей. Вона може включати:

- Педагоги та батьки повинні мати добре розуміння законів та норм, пов'язаних з правами та обов'язками громадян. Освітні програми та інформаційні ресурси можуть допомогти їм у цьому.
- Дорослі повинні демонструвати дотримання правил і норм поведінки, щоб діти могли наслідувати їх.
- Важливо встановлювати відкритий та чесний діалог із дітьми, обговорюючи з ними правові питання та етичні дилеми.
- Дорослі повинні навчати дітей навичкам вирішення конфліктів, емпатії та дотримання правил, щоб допомогти їм стати відповідальними громадянами.
- Батьки та педагоги можуть співпрацювати, щоб забезпечити послідовне та ефективне правове виховання дітей.

У даному дослідженні участь прийняли 2 педагоги і 7 батьків

1 Розуміння законів та норм, пов'язаних із правами та обов'язками громадян, є фундаментальним аспектом успішного правового виховання. Освітні програми, семінари та інформаційні ресурси можуть суттєво допомогти

педагогам та батькам у поглибленні своїх знань та навичок у цій галузі. Це також допоможе їм навчати дітей основ законності та правил поведінки в суспільстві, сприяючи формуванню відповідальних та етичних громадян.

Ось кілька питань, які допомогли оцінити рівень розуміння педагогами законів та норм, пов'язаних із правами та обов'язками громадян:

Таблиця 1.8 Відповіді педагогів на деякі питання.

Запитання:	Відповіді:
1. Чи можете ви назвати основні права, які гарантовані громадянам у Конституції України?	<ul style="list-style-type: none"> • - рівність перед законом, право на життя, повага до честі та гідності, вільний розвиток особистості, достатній життєвий рівень, недоторканність особистості тощо.
2. Які права та обов'язки дітей обговорюються чи викладаються у вашій школі?	<ul style="list-style-type: none"> • -Виконувати статут школи. • -Оволодівати знаннями. • -Не пропускати уроки, не запізнюватися на заняття. • -Приходити до школи охайними, в шкільній формі або в одязі ділового стилю. • -Акуратно вести щоденник і подавати його за першою вимогою вчителя. • -Брати участь у суспільно корисній праці, виробництві. • -тощо
3. Як ви реагуєте на випадки порушення прав учнів у вашому класі чи школі?	<ul style="list-style-type: none"> - спокійно, пояснюю чому не варто так робити; - даю якесь завдання; - веду активний діалог; - тощо.

4. Як ви інтегруєте навчання громадянським навичкам та етиці у ваш навчальний план?	-Через ігри, розмови, виховні години.
5. Чи слідкуєте ви за поточними змінами в законах та нормах, що стосуються освіти та прав дітей?	- Так.
6. Чи використовуєте ви додаткові освітні ресурси чи консультації, щоб покращити свої знання з прав громадян?	- Зазвичай ми обмінюємося досвідом, використовуємо деякі порази прогресивних іноземних шкіл, які зазвичай знаходимо в інтернеті

Відповіді на ці питання показують що педагоги знайомі з правовою культурою, свої знання передають дітям, але є потреба в ресурсах, які на даний момент обмеженні. Те що вчитель повинен мати завжди біля себе. Він шукає в інтернеті.

Щоб зрозуміти, чи батьки мають добре розуміння законів і норм, пов'язаних з правами та обов'язками громадян, були поставлені питання, які подані у таблиці нижче:

Таблиця 1.9 Відповіді батьків на деякі питання.

Запитання:	Відповіді:
1. Чи можете ви перерахувати основні права та обов'язки громадян, які є важливими у вашій країні?	<ul style="list-style-type: none"> - право на життя, рівність перед законом, повага до честі та гідності, вільний розвиток особистості, достатній життєвий рівень, недоторканність особистості тощо.
2. Які правові аспекти пов'язані з правами та обов'язками дітей ви знаєте та обговорюєте з вашими дітьми?	- ми обговорюємо що робити можна, а що ні, чому не можна красти. Чому потрібно поважати обин одного, що всі люди рівні перед законом, чому не можна битися, правила дорожнього руху і правила поведження в інтернеті тощо.

3. Яким є ваш підхід до обговорення етичних та моральних питань з вашими дітьми?	- на прикладах: «Якщо ти скажеш неправду хтось може постраждати», «Ці слова мене ображають» тощо.
4. Які кроки ви робите, щоб забезпечити дотримання прав ваших дітей у повсякденному житті?	- наказую, або заохочую залежить від ситуації.
5. Чи використовуєте ви інформаційні ресурси чи навчальні матеріали для більш глибокого розуміння правових аспектів?	-Деякі поради з інтернету.
6. Чи слідкуєте ви за змінами в законах чи нормах, що стосуються прав та обов'язків громадян?	- Так.

Нажаль з 8 бравших участь у конференції батьків лише троє відповідали на питання. Та навідь з цих трьох мам можна зрозуміти висновок, що батьки зацікавлені приділяти увагу дітям для вивчення правової культури. Інші 5 мам, просто погоджувались, тому їх позицію не можна вважати достатньо зацікавленою.

2.Дорослі можуть демонструвати дотримання правил і норм поведінки, щоб діти могли наслідувати їх, дотримуючись цих рекомендацій.

Батькам у групи соцмереж були розіслані брошури, які можуть допомогти підвищити рівень правової культури. Також було завдання: скористатися ними. [Г].

Дані брошури було переглянуто у двох групах загальна кількість батьків і вчителів, які їх бачили 43 людини. Через декілька днів після надсилання, було прохання лайкнути дану брошуру тих хто прочитав і скористався, таких людей було 12. Дані результати показують, що 28% дорослих зацікавлені у покращенні правової культури.

3. Відкритий діалог.

Важливо розмовляти з дітьми на актуальні теми, які в подальшому житті будуть оточувати їх постійно.

Ось деякі приклади конкретних тем для обговорення правових питань та етичних проблем з дітьми:

- Пояснити, що означають авторські права, і чому важливо поважати правила при використанні матеріалів з інтернету, таких як зображення, музика та відео. Розглянути випадки плагіату та крадіжки контенту та як вони можуть вплинути на інших.
- Обговорити важливість довіри та конфіденційності у відносинах з друзями. Розказати, що не можна ділитися особистими секретами друга без його дозволу і як порушення конфіденційності може вплинути на стосунки.
- Поговорити про те, що означає бути толерантним до відмінностей у культурі, расі та віросповіданні. Розказати дітям про правила проти дискримінації та чому вони важливі.
- Обговорити поняття власності і чому викрадення або пошкодження чужої власності є незаконними та неправильними діями. Розглянути наслідки таких дій.
- Піднімати тему добровільної допомоги іншим і чому це важливо для суспільства. Розглянути етичні аспекти добрих справ та які борги в людини перед суспільством.
- Обговорити питання охорони навколишнього середовища та впливу викидів на природу. Розказати про роль кожної людини у збереженні природи та правила утилізації відходів.
- Поговорити про правила, які допомагають забезпечити справедливість та безпеку в суспільстві. Розглянути які органи правопорядку існують і як їхня робота пов'язана з дотриманням законів.

Ці приклади можуть бути відправною точкою для розмов з дітьми про важливі правові та етичні питання.

Дані теми обговорюються в класах, які досліджувалися і принесли результати. Діти активно беруть участь у волонтерстві, цікавилися незаконним скачуванням пісень і переглядом фільмів, з повагою ставляться до ввідміностей у зовнішності, культурі, релігії тощо. Також діти третього класу допомагали старшокласникам саджати дерева і брали участь у Дні прибирання.

4. Підтримка та навички.

Вчити дітей навичкам вирішення конфліктів, емпатії та дотримання правил є важливою частиною їхнього виховання та підготовки до становлення відповідальними громадянами. Ось чому це важливо:

- Навички вирішення конфліктів допомагають дітям навчитися вирішувати розбіжності мирним шляхом, замість використання агресії чи насильства. Це сприяє створенню гармонійніших відносин у сім'ї, школі та суспільстві.
- Розуміння та розвиток емпатії у дітей дозволяють їм більш чутливо ставитися до почуттів та потреб інших людей. Це сприяє розвитку розуміння та поваги до відмінностей у суспільстві.
- Знання та дотримання правил, як особистих, так і суспільних, допомагає дітям розуміти, що існують норми поведінки та відповідальність перед суспільством. Це сприяє формуванню почуття обов'язку та поваги до законів.
- Вчити дітей про те, як функціонує суспільство, які правила та закони існують, і як вони можуть зробити свій внесок у покращення суспільства, сприяє формуванню активних та відповідальних громадян.

Крім цього, важливо пам'ятати, що батьки та дорослі в ролі освітян можуть бути прикладом для дітей. Дотримання правил, прояв емпатії та здатність вирішувати конфлікти конструктивно стають важливими уроками, які діти можуть засвоїти, спостерігаючи за нами.

Навчання цим навичкам допомагає дітям розвиватися як особи, які можуть зробити позитивний внесок у суспільство та створити більш гармонійне та справедливе оточення.

Поради були запропоновані вчителям, які в свою чергу даних порад дотримуються постійно. Діти в даних класах вихованні, співчутливі, знають свої права і обов'язки. На привеликий подив у класі є діти, які допомагають іншим вирішувати критичні ситуації (хто перший вийде, хто власник цього олівця тощо.) у ігровій формі, що є дуже приємним і захопливим для мене. Також у класі є конфліктні, замкнуті в собі, капризні діти. Всі ці маленькі люди залежать від нас: як ми вчинимо в тій чи іншій ситуації, звернемо увагу, вислухаємо чи промовчимо. Порада підтримки є ключовою, адже діти надзвичайно ніжні.

5. Співробітництво

Співпраця між батьками та педагогами відіграє ключову роль у забезпеченні послідовного та ефективного правового виховання дітей. Способи співпраці:

Відкритий діалог: Батьки та вчителі можуть регулярно спілкуватися, обговорюючи теми, які навчаються у школі, та які аспекти правового виховання важливі у сім'ї. Це допомагає створити узгоджений підхід та переконатися, що діти отримують послідовні повідомлення від дому та школи.

Участь в освітньому процесі: Батьки можуть брати активну участь в освітньому процесі, відвідуючи батьківські збори та заходи у школі, де обговорюються правові та етичні питання. Вони також можуть звернутися до вчителів, щоб дізнатися, які теми навчаються у школі та як вони можуть підтримати це вдома.

Розробка освітніх програм: Вчителі та батьки можуть спільно розробляти освітні програми та активності, які допоможуть дітям розвивати навички вирішення конфліктів, емпатії та дотримання правил.

Приклади з життя: Батьки можуть розповідати своїм дітям реальні історії та приклади з життя, які пов'язані з правовими та етичними питаннями. Це допомагає дітям краще розуміти, як ці питання застосовують у реальному світі.

5. Моделювання поведінки: Батьки можуть бути прикладом, демонструючи навички вирішення конфліктів, емпатії та дотримання правил у власному житті. Діти часто вчать, спостерігаючи за дорослими.

Спільні зусилля батьків та вчителів допомагають створити сильну основу для правового виховання дітей, що сприяє їхньому розвитку у відповідальних громадян та лідерів, здатних робити світ більш справедливим та гармонійним.

Готовність дорослих до правового виховання на початкових етапах становлення особистості є ключовим чинником у формуванні моральної та законослухняної основи в дітей. Адже досягти бажаних результатів без злагодженої роботи посто неможливо.

У процесі розробки програми дослідження враховувались сутність, зміст поняття "правова культура", її структурні компоненти (когнітивно-знансвий, мотиваційно-ціннісний, поведінково-діяльнісний), вікові особливості молодших школярів. Теоретичний аналіз досліджуваної проблеми дає змогу стверджувати, що правова культура є складним особистісним утворенням, для дослідження якого не існує єдиної універсальної методики. Ускладнюють процес вивчення актуального стану сформованості основ правової культури в молодших школярів і їхні вікові особливості, які унеможливають застосування складних методик рейтингового характеру. Тому в ході дослідження застосовано комплекс спеціальних методик і методів, адекватних предметові дослідження, спрямованих на послідовне вимірювання окремих компонентів правової культури, з-поміж них педагогічне спостереження, бесіда, анкетування, аналіз продуктів творчої діяльності дітей тощо.

Отже, як показали результати дослідження, правові знання, якими володіють молодші школярі, у більшості випадків є формальними та

схематичними і майже не підкріплюються ціннісним ставленням до права, до закону. Діти демонструють обізнаність у тих питаннях, які входять до змісту курсу "Я і Україна", причому домінують уявлення про кримінальне право та кримінальний закон, тому правові категорії в учнів викликають асоціацію з покаранням та заборонами.

Було отримано такий загальний результат рівня сформованості правової культури дітей молодшого шкільного віку

Таблиця 1.10 Рівень сформованості правової культури

Високий	Середній	Достатній	Низький
6%	19%	42%	33%

2.2. Характеристика педагогічних умов формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі

2.2.1 Заохочення та стимулювання молодших школярів до правової поведінки через різноманітні форми та методи позакласної діяльності

Займаючись правовим навчанням і вихованням, необхідно впливати, як на розум, так і на емоційно-вольову сферу дитини. Для виховання правової культури молодших школярів, знань про права і свободи, поваги та терпимості до інших людей важливо давати не тільки правові знання, а й створювати умови для їх практичного застосування. Слід навчати правової культури через підлаштовування до звичних для молодших школярів видів діяльності : ігрову та художньо-продуктивну, проводити рольові, театралізовані та дидактичні ігри правового змісту; вправи на розвиток емоційної сфери, емпатії, комунікативних умінь та навичок. Молодшому школяру необхідно поуправлятися у відтворенні

засвоєних дій, побачити з боку, як виглядає той чи інший вчинок, які почуття та емоції він викликає. Для цього організується проблемно-пошукова діяльність дітей (робота в групі з вирішення ситуацій, розробка спільних проектів); створюються умови для продуктивної діяльності (виготовлення емблем, плакатів, їх презентація).

Розроблення ігор, рольових ігор або конкурсів з акцентом на права та обов'язки може бути цікавим та змістовним методом. Також можна організувати тематичні відкриті уроки, гостьові лекції від правознавців чи відвідати місцеві правові установи для більшого розуміння системи права.

Для виховання правосвідомості особливо ефективні практичні вправи (індивідуальні та групові), ігри та вчення, вирішення конкретних проблемних ситуацій на основі знань.

До таких практичних вправ можна віднести "Крамниця подарунків", у якій обирається учень на роль продавця-консультанта, а всі інші діти колективно вибирають подарунок для товариша, обговорюючи доцільність вибору; "Ідемо в гості", у якій учні розподіляються на групи – господарі та гості, господарі повинні зустріти гостей, використовуючи "чарівні слова", а гості поводитись чемно; "Ми пасажери", "Ми пішоходи", "Шкільний дзвоник", "Ми – охоронці правопорядку", "Зелений патруль", "День народження бабусі", "Як ми відпочиваємо у вихідні дні", "Наші спільні сімейні справи"

Ці практичні вправи спрямовані: на усвідомлення учнями значення Конституції України, правоохоронних органів, виховання бережливого ставлення до природи і прагнення допомагати старшим у цій справі; на усвідомлення учнями правил поведінки в суспільстві, значення цих правил для гармонійного співіснування; на розвиток експресивних навичок (уміння передавати настрій, внутрішній стан, переживання за допомогою міміки, жестів, пантоміміки)

Як наочні приклади, що ілюструють те чи інше право, поняття, можна використовувати казки, вірші, прислів'я, приказки. Однак знайомство дітей з правами людини на матеріалі казок потрібно проводити дуже обережно – адже у казках існує зовсім інша оцінка дій героїв. Використання правової системи оцінок може призвести до спотворення дитячого сприйняття казок.

Такі казки як: «Колобок», «Рукавичка», «Півник і двоє мишенят», «Лисиця і глечик», «Котик і Півник», «Лисичка і Журавель» показують приклади порушення прав та обов'язків:

- на життя (Всі звірі хотіли з'їсти Колобка.)
- на житло (Рукавичка розірвалася від великої кількості мешканців, які забули про те, що житло має бути зручним і безпечним)
- Невиконання обов'язку дітейдопомагати дорослим (Мишенята Круть та Верть відмовлялися допомагати Півникові випікати пиріжки.)
- Порушення правил поведінки у гостях. (Лисичка без дозволу випила молочко з глечика)
- Невиконання обов'язку слухатися дорослих. (Півник не послухався Котика і порушив правила безпеки життєдіяльності — озвався до Лисички.)
- Порушення правил гостинності, права на харчування. (Лисичка запропонувала Журавлику поїсти кашу з незручного посуду — тарілки)

Велике значення для виховання правової культури молодших школярів грає самостійна діяльність, спрямована на набуття правового знання, розвиток правової оцінки-відносини, виховання правової поведінки. До самостійної діяльності можна віднести такі види: робота з літературою, створення проблемних ситуацій, завдання для самостійних спостережень, різні види ігор, продуктивні види діяльності, рухова активність.

Великий інтерес може представляти використання проектних технологій з розробки проектів правової та соціологічної спрямованості. Виконання проектів стимулює інтерес учнів до правових проблем, сприяє розвитку дослідницьких

умінь та самостійності. Тематика проектів може бути різноманітною, наприклад, «Як стати президентом», «Ми і вибори», «Мер міста – хто він?», «Хто може стати депутатом?» та ін. Розробка проекту передбачає чотири етапи: підготовчий, конструктивно-дослідницький, оціночно-рефлексивний та етап презентації. На підготовчому учні набувають теоретичних знань. Далі приступають до конструктивно-дослідного етапу, тобто, до усвідомленого рішення конкретної проблеми. Реалізація проекту передбачає і теоретичне обґрунтування проблеми, і самостійно проведене дослідження, і конкретні пропозиції щодо вирішення зазначеної проблеми. Оціночно-рефлексивний етап покликаний пробудити учнів до самооцінки виконаного проекту. Форма надання результату проектної діяльності (презентація проекту) може бути різноманітною, з використанням інформаційних технологій.

Важливою складовою перед педед ігровою діяльністю відіграє бесіда правового змісту: "Світова книга прав дитини" (сторінками Конвенції ООН про права дитини), "Основний закон нашого життя" (сторінками Конституції України), під час яких діти можуть ознайомлювались з основними положеннями Конвенції ООН, Конституції України.

Ось деякі питання, які є актуальними на даному етапі навчання:

- Як називається наша держава?
- Чому Україна є правовою державою?
- Де записані права та обов'язки громадян України?
- Поміркуйте, а чи могли б ми з вами жити без Конституції? Чому?
- Які статті Конституції України ви знаєте?
- Що належить до символіки держави?
- Які державні символи України ви знаєте і що вони символізують?

Використання сучасних методів правового виховання має бути педагогічно виправдано і бути засобом створення умов розвитку особистості дитини.

Правове виховання молодших школярів у позаурочній діяльності буде результативним, якщо: створено цілісну систему правового виховання, в якій всі її підструктури (освітня, виховна, соціальна) спрямовані на виховання цінностей, серед яких права людини займають особливо важливе місце; забезпечений інтегрований та міждисциплінарний підхід у процесі правового виховання; визначено алгоритм проектування виховного простору із включенням до нього цінностей правової культури.

У методичній літературі розрізняють три форми позакласної роботи з правового виховання з молодшими школярами у школі:

- групові;
- індивідуальні;
- масові.

Індивідуальна позакласна робота проводиться з окремими учасниками, що проводиться постійно чи епізодично.

Групова форма має чітку організаційну структуру та постійний склад учасників, об'єднаних загальними інтересами. До такої форми належать різноманітні гуртки, екскурсії, класні години. Найперші знання в галузі права учні отримують на класних годинах, який має характер бесіди, а потім переростає в лекції, диспути, обговорення [48].

Масові форми не мають чіткої організаційної структури: конкурси, фестивалі, тематичні вечори та інші. Ці заходи проводяться епізодично.

Також можна виділити форми позакласної роботи з правового виховання молодших школярів, як:

- змагальні (гра, квест, олімпіада, суд, правовий конкурс та інші);
- засоби масової інформації (правова стінгазета, виставка-вікторина, оголошення тощо);
- культурно- масові (вечір - зустріч із цікавими людьми; вечори-хроніки у зв'язку зі важливими подіями);

- політико - масові (правовий форум, фестиваль та інші).

В даний час у юридичній науці не склалося єдиного підходу та класифікації форм правового виховання.

Такий дослідник, як Т.А. Колесникова для роботи з молодшими школярами у позакласній роботі пропонує використовувати такі форми роботи з правового виховання: квести, екскурсії, гуртки, круглі столи, конкурси, змагання, пошукові та наукові дослідження, суспільно-корисні практики. Для того, щоб дані форми організації були цікаві молодшим школярам необхідно ознайомити з їхньою тематикою, діти також мають право вибрати в якому з заходів їм брати участь [49].

Докладно проаналізував різноманітність підходів до поняття форми правового виховання і виробив цілком прийнятне формулювання цього поняття В.П. Зенін. «На думку, - пише він, - форми правового виховання слід визначити, як засоби зовнішнього вираженням правовиховної діяльності» [50].

На думку Д. В. Лисенка, правове виховання необхідно розпочинати на початковому щаблі освіти. Адже правове виховання досить складна та багатоаспектна система діяльності, яка передбачає створення спеціального інструментарію з донесення до розуму та почуттів кожної людини правових цінностей, перетворення їх на особисті переконання та внутрішній орієнтир переконання [51].

Дослідниця О. Г. Шапієва в поняття форм правового виховання вкладає «Методи зовнішнього вираження діяльності суб'єктів правового виховання щодо розвитку в особистості поваги до права і закону, суворого їх виконання, формування високого рівня моральної та правової свідомості, соціально-активної поведінки, а також високої правової культури» [52].

Узагальнюючи існуючі походи, можна виділити такі форми правового виховання:

- правове інформування;

- правове навчання,
- юридична освіта;
- самовиховання;
- Вивчення нормативно-правових актів;
- Форми психологічної освіти (вправа, тестування); проведення дискусій, лекцій;
- ігрові форми (сюжетно-рольові ігри, перегляд фільмів правового змісту);
- позакласні масові заходи щодо правового виховання (правові турніри, ігри, конкурси, квести);
- творчі форми роботи (конкурси малюнки, проекти правового змісту).

На заходах щодо правового виховання слід знайомити школярів зі значеннями слів: «держава», «право», «закони», «права та обов'язки», «відповідальність», «Конституція».

Тематичні вікторини, конкурси, практикуми (позакласні заходи) сприяють засвоєнню знань у молодших школярів у позакласній роботі у школі.

Вікторина – це гра, яка полягає в тому, щоб дати правильні відповіді на усні чи письмові питання.

Конкурс -це захід, що організується з метою виявлення найкращих робіт, чи учасників.

Широкий спектр таких форм роботи, як ділова гра. Ігрова діяльність найзрозуміліша для початкової школи. Саме в процесі ділової гри учні можуть поміститися у уявне соціальне середовище, у конкретну ситуацію, приміряти на собі соціальні ролі.

Також не можна забувати про добре відомі форми роботи, такі як виконання стінгазет, у яких відбивається актуальна інформація. Це і спільний перегляд телепрограм, обговорення новин та друкованих видань [53].

Реалізація технологій виховання в початкових класах може здійснюватися у таких формах, як:

- читання та обговорення програмних творів різних жанрів, читання, розгляд та обговорення пізнавальних та художніх книг;
- дидактичні ігри – театралізовані, сюжетно – рольові тощо; перегляд та обговорення мультфільмів, фільмів та телепередач;
- бесіди соціально- морального змісту, створення ситуацій морального вибору, ситуативні розмови з дітьми;
- розповіді про цікаві події;
- проектна діяльність, пізнавально – дослідницька діяльність;
- організація тематичних виставок;
- конкурси, вікторини;
- інсценування оповідань, казок, ситуацій;
- екскурсії до судів, музеїв тощо.

Тематичний урок – одна з найдоступніших форм акцентування уваги тих, хто навчається на конкретному питанні, предметі, проблематиці, практично безмежні можливості використання різних технологій дозволяють ефективно досягти запланованих результатів, мотивувати учнів на подальше самостійне вивчення теми та застосування на практиці отриманих знань та навичок. Можливості широкого застосування інформаційних технологій позакласної роботи поряд із традиційними практиками, дозволяють зробити кожен тематичний урок неординарною подією у шкільному житті учнів та вчителя [54].

Методи правового виховання - сукупність певних прийомів та способів виховної роботи, які застосовують з метою розвитку мотивації, поглядів та переконань, звичок поведінки та вироблення навичок молодших школярів.

Вибір методів виховання залежить від індивідуальних особливостей молодших школярів, мотивації поведінки, певних умов та завдань їх вирішення, а також від типу діяльності, цілей та закономірностей змісту правового виховання молодших школярів [55].

Найбільш ефективними у правовому вихованні молодших школярів є використання інтерактивних методів навчання.

Інтерактивні методи – це методи, які забезпечують особисту участь, безпосередню залученість дітей у запропоновану діяльність. [А]

При використанні інтерактивних методик досліджуються суперечливі питання, моделюються реальні ситуації, пропонуються проблеми спільного рішення. Таким чином, інтерактивні методики дозволяють педагогу створити у групі атмосферу співробітництва та творення. Така атмосфера найбільшою мірою відповідає меті правового виховання, яка усвідомлюватиметься цілісно: не лише через інформацію, а й через почуття та дії. Найбільш популярними серед дітей методами інтерактивного навчання є диспути, інтерактивні лекції, дискусії, мозковий штурм, рольові ігри. [Б]

Здійснюючи вибір методів діяльності, необхідно враховувати цілі та актуальні завдання виховної роботи, які допоможуть виділити відповідні методи роботи.

Займаючись правовим вихованням з молодшими школярами, слід пам'ятати, що впливати треба як на розумову, так і на емоційно - вольову сферу школярів, застосовуючи такі методи, як заохочення і переконання.

Розмову можна виділити як основний метод, вона проводиться на позакласних заходах, у груповій чи індивідуальній формах. У межах цього діти та його батьки отримують теоретичні знання.

Бесіда - це діалогічний або запитально-відповідний метод навчання, при якому педагог шляхом постановки системи питань підводить школярів до розуміння нового матеріалу чи перевіряє засвоєння ними вже вивченого [56].

Складна будова механізм у правового виховання та варіативність форм його здійснення виправдовує застосування цілого набору методів, серед яких можна назвати переконання, заохочення та приклад. [В].

Найважливішим педагогічним методом у правовому вихованні та освіті є використання громадських ресурсів.

До громадських ресурсів відносять різні організації, установи; цікавих людей, спеціалістів різних галузей суспільства; різні події та заходи, в яких можна взяти участь (театри, радіопередачі, теле- та відеофільми тощо) [54].

На думку С.С. Кригіна, в основі правового виховання покладено дві групи методів: метод прямого впливу, результатом якого є формування правової психології, правових установок, активної громадянської позиції особи, груп, колективів, метод опосередкованого впливу, що здійснюється за допомогою засобів масової інформації через механізми громадської думки [52].

При плануванні процесу правового виховання, важливо знати і враховувати, наскільки методи, що підбираються, сумісні з тими чи іншими формами та засобами правового виховання. Наприклад, правова пропаганда не приймає метод примусу, він може бути основним при правовому навчанні, при організованій і контрольованій практиці.

Педагог А.С. Бондарев виступає проти віднесення до основних методів правового виховання методу навіювання, оскільки тут переважає цілеспрямований, але не аргументований вплив, правова інформація виховуваним приймається на віру, по суті, не торкається сфери аналітичного мислення виховуваних, де переважають уже доказовість, наукова аргументованість, досягається об'єктивність, правдивість, переконливість інформації [55].

Засоби виховання - це відносно незалежні джерела розвитку та формування особистісної сфери людини, це все те, що може застосовуватися у процесі виховання (люди, речі, явища).

За думкою Т.А. Стефановської: засоби виховання – це види діяльності, характерні для певного віку; предмети, пристосування для здійснення якогось педагогічного плану (мікросередовище) або діяльності, середовище.

Правове виховання молодших школярів у позакласній діяльності у школі здійснюється у певних правових формах та засобах. Проте автори часом довільно використовують зазначені форми і часто поєднують поняття «Форми» та «засоби» правового виховання.

Так, С.А. Денисов в авторській лекції для студентів 1 курсу юридичних факультетів, пише: «Залежно від мети використовуються різні засоби правового виховання»:

- 1) навчання;
- 2) пропагування права;
- 3) самоосвіта;
- 4) діяльність із припинення правопорушень та притягнення до юридичної відповідальності (юридична практика) [57].

Дослідниця Л.А. Петручак у своїй роботі виділяє у правовому вихованні наступні компоненти: правове навчання, правову проінформованість, правову пропаганду, самовиховання, самоосвіту, а також участь громадян у правотворчій, правозастосовній та правоохоронній діяльності [55].

На думку Е.А. Співцевий, правове навчання є цілеспрямованим спілкуванням, в ході якого здійснюється правова освіта, правове виховання та формування, розвиток правової компетентності учня, засвоюються окремі сторони правового досвіду людства, досвіду діяльності у сфері права та пізнання права [50].

Народні традиції несуть у собі великий потенціал правового змісту, що дозволяє використовувати їх як правового виховання дітей. Правові поняття, становища, погляди, правила життя, принципи, відбиті у фольклорі різних народів, те, що може бути основою правової моралі. Правове виховання дітей полягає у розумінні ними сенсу своєї поведінки. здатності діяти у суспільстві у взаємодії з нормами права, моральними правилами, моральним досвідом минулих поколінь.

Культурні та інші потреби суспільства є основою будь-якої правової системи. Тому народна педагогіка надає унікальні можливості для вирішення сучасних педагогічних завдань: оволодіння підростаючим поколінням нормами поведінки у суспільстві, нормами моралі, що у свою чергу відіграє особливу роль у процесі правової соціалізації.

Таким чином, вивчаючи право у позакласній діяльності, розширюються та збагачуються знання у молодших школярів, виробляється їхня правова компетентність.

У правовому вихованні молодших школярів у позакласній роботі в школі застосовують такі форми роботи, як вправи, вивчення нормативно-правових актів, ігри, квести, перегляд та обговорення мультфільмів та фільмів правового змісту. Розмова, заохочення, переконання, приклад є методами правового виховання молодших школярів.

У правовому вихованні молодших школярів застосовують такі засоби, як: навчання, пропаганда права, самоосвіта, які можуть бути використані у позаурочній діяльності з правового виховання молодших школярів.

Одними з основних інновацій у галузі освіти є інтерактивні технології навчання, яке має бути спрямоване не так на засвоєння готових науково-практичних знань, як на можливість продукування нових знань, на розвиток креативності, гнучкості мислення, на моделювання нових способів діяльності тощо.

Застосування інтерактивних технологій навчання в освітньому процесі закладу вищої освіти дає змогу розвивати основи нестандартного мислення здобувачів вищої освіти, відхилитися від стереотипності у мисленні, розвиває уяву, навички комунікативного спілкування, інтелектуальну, емоційну, мотиваційну й інші сфери.

Інтерактивні методи навчання - це методи, в основі яких є спілкування. Воно має чітко встановлену тему, мету, дидактичне завдання. Результатом

такого спілкування є вирішення проблеми, розв'язання задачі, знаходження способів вирішення критичної ситуації. Головним є те, що спілкування в освітньому процесі не є тільки обміном думками або знаннями, на основі такого обміну активізується інтелектуальна діяльність, виникає нове знання, формується вміння насамперед використовувати теоретичні знання у конкретній ситуації, комбінувати знання з різних галузей, зважати на думку іншої людини, колективно працювати над вирішенням проблеми, переймати чужий досвід, брати на себе відповідальність за прийняте рішення, за результати власної дії, керувати та підкорятися, вгамовувати свої амбіції задля загальної справи.

Суть інтерактивного методу навчання полягає у тому, що освітній процес відбувається у разі постійної, активної взаємодії всіх здобувачів вищої освіти. Це співвідношення, взаємного навчання (колективне, групове), де учні, і вчителі є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання, розуміють, що вони роблять, дискутують із приводу того, що вони знають. [58].

Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії. Інтерактивна взаємодія унеможлиблює і домінування одного учасника освітнього процесу над іншим, і однієї думки над іншою

Слово «інтерактив» (з англ. *inter* - взаємний і *ас* - діяти). Тобто інтерактивний - здатний до взаємодії, діалогу. Інтерактивне навчання - це специфічна форма організації пізнавальної діяльності, яка має передбачувану мету - створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність. Інтерактивність принцип побудови і функціонування педагогічного, психологічного, комп'ютерного спілкування в режимі діалогу. Реалізуючи технологічні принципи навчання, інтерактивна педагогічна технологія передбачає й інтерактивність комп'ютерних засобів

навчання, й інтерактивність організації педагогічного процесу, коли основним положенням визначено навчання на основі інтерактивного спілкування. [58].

Виокремлюють такі принципи інтерактивного навчання:

Принцип активності. Для досягнення обраних цілей кожен учень повинен брати активну участь у процесі спілкування й активно взаємодіяти з іншими.

Принцип відкритого зворотного зв'язку. Висловлення учасником чи всіма учасниками групи думок, ідей чи заперечень стосовно поставлених завдань. Завдяки активному використанню зворотного зв'язку учасники групи дізнаються, як сприймаються іншими людьми їх ставлення до світу, друзів, особливості поведінки.

Принцип експериментування. Активний пошук нових ідей і способів вирішення поставлених завдань. Цей принцип дуже важливий і як зразок стратегії поведінки в реальному житті, і як поштовх до розвитку творчості й ініціативи особистості.

Принцип довіри у спілкуванні. Саме на це спрямовано спеціальну організацію групового простору під час проведення позакласної роботи: звичайно використовуваний у роботі прийом розташування по колу обличчям один до одного, для того, щоб змінити стереотипну установку й уявлення про те, як повинні проводитися й організовуватися гуртки. [62].

Принцип рівності позицій. Він означає, що вчитель не прагне нав'язати дітям свою думку, а діє разом і нарівні з ними. Своєю чергою, кожна дитина має змогу виконати роль організатора, лідера.

Інтерактивні технології навчання можна поділити на чотири групи: парне навчання (кооперативна (групова) освітня діяльність, робота сам на сам), фронтальне навчання, навчання у грі, навчання у дискусії.

Кооперативна (групова) освітня діяльність - це форма (модель) організації гуртків для дітей у малих групах, об'єднаних спільною навчальною метою. Кооперативне навчання дає змогу реалізувати природне прагнення кожної

людини до спілкування, сприяє досягненню особистостями вищих результатів засвоєння знань і формування вмінь. Така модель легко й ефективно поєднується із традиційними формами та методами навчання і може застосовуватися на різних етапах навчання. До групового (кооперативного) навчання можна віднести: роботу в парах, у малих групах, «Мозковий штурм», «Акваріум», «Снігову кулю» тощо. [62].

До фронтальних технологій інтерактивного навчання належать такі, що передбачають одночасну спільну роботу всього колективу. Це і обговорення проблеми у загальному колі (застосовують з іншими технологіями), і «Мікрофон» (надається можливість кожному сказати щось швидко, по черзі, висловити свою думку чи позицію), і незакінчені речення (поєднується з вправою «Мікрофон»), і «Карусель» (відома інтерактивна технологія колективного обговорення), і «Брейн-ринг» тощо.

2.2.2. Організації взаємодії школи та родини у правовому вихованні молодших школярів

Особливу роль у забезпеченні повноцінного та всебічного розвитку дитини відіграє ефективна взаємодія школи і сім'ї. Саме у сім'ї закладаються основи розвитку дитини, відбувається її первинна соціалізація, формується ставлення до себе та довкілля. Своєю чергою, у закладі освіти дитина навчається взаємодіяти з однолітками, організовувати власну діяльність. Відбувається подальше мотивування її ціннісної ієрархії і поведінки. Ефективність правового виховання значною мірою визначається тими відносинами, що складаються між вчителями та батьками. Саме тому необхідно, щоб школа та сім'я співпрацювали. Тільки так можливо забезпечити неперервність виховних впливів та створити сприятливі умови для реалізації єдиних вимог щодо формування і розвитку кожної дитини. [58].

Ефективне здійснення процесу формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку неможливе без співтворчості із сім'єю, тобто гармонійного поєднання зусиль батьків і педагогів. Повноцінний і всебічний розвиток дитини, на думку В.Сухомлинського, можливий лише тоді, коли школа і сім'я будуть діяти односпайно і стануть одностайними у спільній роботі [63]. Необхідно, щоб морально-правові вимоги до дитини в сім'ї не суперечили тим вимогам, яких має дотримуватися дитина в школі. Синтез шкільного й сімейного правового виховання сприяє не тільки адекватному суспільному вихованню молодого покоління, але і є важливою спонукою для вдосконалення морально-правового обличчя сім'ї, а саме, батьків. Як зазначав В.Сухомлинський, без виховання дітей, без активної участі батька й матері в житті школи, без постійного духовного спілкування і взаємного духовного збагачення дорослих і дітей неможлива сім'я як первинний осередок суспільства, неможлива школа як найважливіший навчально-виховний заклад і неможливий прогрес суспільства

Щоб виховати дитину як гідну людину і громадянина, батьки самі повинні бути відповідно вихованими й постійно займатися самовихованням, мати відповідний багаж знань. Основою сімейного правового виховання завжди були загальнолюдські моральні принципи. Уявлення ж про правові цінності найперше формуються в сімейному середовищі залежно від тих цінностей, які є пріоритетними у конкретній родині [63].

Сьогодні ефективність навчання пов'язана з організацією освітнього процесу на засадах педагогіки партнерства- педагогіка, що ґрунтується на партнерстві між дітьми, педагогом і батьками. В основі педагогіки партнерства - спілкування, взаємодія та співпраця між педагогами, дітьми і батьками. Розуміння того, що саме в сім'ї закладається фундамент повноцінного фізичного і психічного розвитку дитини, спонукає дошкільний заклад до пильного вивчення запитів, потреб і вимог сучасної сім'ї, тобто, до тісної взаємодії школи і родини. [59].

Партнерство у школі має базуватися на засадах добровільності, рівності, порозуміння та взаємодопомоги. Права та обов'язки учнів, батьків та вчителів треба чітко формулювати, а головне усвідомлювати і захищати. Саме так зусилля кожного з них будуть спрямовані на досягнення спільної мети. Адже саме поведінка дорослих, їхні слова та вчинки є для дітей прикладом для наслідування. Вони впливають на світогляд вихованців, на сприйняття ними суспільної ролі.

Завдяки такому підходу батьки можуть повною мірою включитися до освітнього процесу. Це дозволить визначити спільне бачення траєкторії розвитку дитини, чітко усвідомити права та обов'язки одне одного, мінімізувати загрозу виникнення непорозумінь. Партнерські взаємини між педагогом та батьками дають можливість оперативно реагувати на актуальні виклики та проблеми, а саме відстежувати зміни у поведінці дитини, краще розуміти її вподобання та життєві орієнтири, а також дозволяє зменшити ризик виникнення конфліктних ситуацій. А якщо суперечності все ж виникнуть, їх завжди можна розв'язати конструктивно, знайшовши компромісне рішення. Така модель взаємодії дорослих неодмінно стане взірцем для дітей. Саме завдяки педагогіці партнерства такі поняття, як толерантність, співчуття та свобода вибору можуть стати основоположними для нашого суспільства.

Є два суттєві напрями успішної співпраці:

1. Постійне, чітке, двостороннє спілкування.
2. Різні способи залучення батьків до освітнього процесу. Залучаючи батьків до освітнього процесу, педагоги мають розуміти переваги такої співпраці для усіх: дітей, батьків і педагогів. [60].

Присутність у групі батьків має для них наступні плюси: вони можуть спостерігати за своїми дітьми на тлі їх однолітків, що дає можливість краще розібратися в питаннях розвитку дитини, навчитися і вдома застосовувати відповідні методи виховання; у батьків формується більш висока оцінка

досягнень своїх дітей і гордість за досягнення, з'являється можливість попрацювати в професійному середовищі, що може спонукати до отримання додаткової освіти, вступу на які-небудь курси або навіть перетворитися на постійну роботу; розвивається більш глибоке розуміння процесу навчання дітей правової культури; формується правильне розуміння можливостей навчання і труднощі, які з цим пов'язані; виникає довіра до вчителя; дорослі знайомляться з друзями своїх дітей; встановлюються дружні зв'язки з іншими батьками. [61].

А ось що відбувається з дітьми, коли вони бачать своїх батьків як приклад: у їх свідомості виникає позитивна зв'язок між сім'єю та школою: присутність і участь батьків у позакласній роботі доставляє особливе задоволення дітям, сприяє їх успіхам; у дитини спостерігається буквально зліт почуття власної гідності, навіть якщо участь членів сім'ї носить рідкісний і нетривалий характер; знайомство з іншими дорослими розширює соціальний досвід і дає позитивні моделі для наслідування; діти починають визнавати повноваження інших дорослих (крім вихователів) і ставляться до них як до джерела знань і досвіду; взаємодія з сім'ями дітей, які представляють різноманітні культурні традиції, створює можливість для формування толерантності; діти з неповних сімей зможуть частково реалізувати свою потребу у спілкуванні та увазі.

А ось деякі позитивні моменти для педагогів і школи, які виникають при залученні до позакласної роботи членів сімей учнів: зміна співвідношення "дорослий-дитина" в групі; вчителі отримують можливість проводити більше часу з окремими дітьми і працювати з малими групами; можливість використання захоплень, талантів, знань та інтересів батьків у процесі занять з дітьми; можливість закріплення знань з допомогою занять удома; відбувається більш тісне спілкування між батьками; батьки стають учасниками процесу прийняття рішень з різних питань; можливість зрозуміти, як батьки мотивують своїх дітей, побачити, як мами і тата допомагають своїм дітям виконувати завдання;

можливість дізнатися, які заняття і захоплення дорослі члени сім'ї поділяють зі своїми дітьми (наприклад, приготування їжі, гра на музичних інструментах). [60].

Залучення батьків та інших членів сім'ї до освітньо-виховного процесу є необхідним, передусім для дітей. І не тільки тому, що діти більше дізнаються про своїх батьків. Важливою є та любов і вдячність дітей до своїх рідних і близьких, які виявляється так багато знають, вміють, можуть.

Співробітництво закладу освіти з батьками в основу взаємодії школи і сім'ї покладається співробітництво. Ініціаторами його встановлення має виступати школа, оскільки педагоги професійно підготовлені до освітньої роботи. Педагог усвідомлює, що співробітництво потрібне в інтересах дитини. В цьому необхідно переконати батьків. Тому важливе питання діяльності школи - готовність педагога спілкуватись з батьками, будувати позитивні стосунки. Вчитель має володіти певними особистими якостями, насамперед вмінням уважно вислухати батьків і, звичайно, бути професіоналом у своїй роботі як з дітьми, так і з батьками. [59].

Вирішуючи питання педагогізації батьків, слід акцентувати увагу на:

- дитину, як найбільшу цінність, яка виховується відповідно до сімейних традицій;
- батьків (сім'я, родина) - найбільша моральна цінність, оберіг моралі й духовності;
- педагога - професіонала, партнера, який створює дух творчості, спрямовує до взаємодії.

Щоб найкраще, найвідповідальніше підійти до виховання дитини, батьки разом з вихователями повинні збудувати свої стосунки на принципах взаємної поваги, розуміння важливості один одного і усвідомлення того, що таке партнерство матиме довготривалий вплив, на користь усіх.

Такий підхід сприяє зближенню в дитячій свідомості образів педагога і членів сім'ї за рахунок набуття цими найближчими людьми спільних рис,

певного уподібнення. Зокрема, образ вчителя пом'якшується, споріднюється з образами батьків. Водночас дитина починає сприймати членів родини не лише як людей, що обслуговують її, задовольняють усі примхи, витримують вередування тощо, але й як авторитетних вимогливих вихователів, носіїв цікавої інформації, багатьох умінь, злібностей.

При організації співпраці слід дотримуватися таких правил:

- Співпрацювати з батьками необхідно.
- Примушувати до співпраці не доцільно, натомість варто заохочувати.
- Залучення до співпраці слід здійснювати поступово - покроково.
- Починати педагогу слід із презентації власної компетентності.
- Необхідно постійно вдосконалювати рівень своєї педагогічної майстерності й здійснювати творчий пошук методів і форм залучення родин до участі в освітньому процесі закладу. [59].

Шляхи співпраці педагогічного колективу і батьків вихованців може відбуватися таким чином:

- активна допомога батьків у створенні умов для успішного розгортання освітнього процесу: дизайн групових приміщень або тематичних куточків, виготовлення ігрових матеріалів, брошур з павами і обов'язками:

- батьки за домовленістю з адміністрацією можуть очолити гурткову роботу. Таку ініціативу важливо підтримувати, особливо з огляду на те, що реалізується вона безкоштовно.

- участь в батьківсько- дитячих проектах, сценках.

Ідеї батьків слід цінувати, до їх порад - прислухатися. Бажано разом з батьками обговорювати і розв'язувати глобальні проблеми та конкретні питання, приймати важливі рішення. Тільки завдяки високій культурі спілкування педагогів і батьків, доброзичливості, неупередженості у розв'язанні різних проблем можна досягти ефективної взаємодії, а саме: доброзичливість, оптимізм, привітність у стосунках з батьками, особистісний підхід до проблем сімейного

виховання у спілкування з ними, заохочення батьків до участі в спільній роботі з дитиною і педагогом, залучення батьків до аналізу успіхів дитини. [60].

Система правового виховання дітей у родині повинна базуватися на глибокому усвідомленні батьківських і дитячих прав, на розумінні діалектичної єдності прав і обов'язків усіх членів родини. Саме в родині формується ціннісне ставлення дітей до прав і обов'язків громадянина, усвідомлення власної соціальної ролі, почуття відповідальності, національної гідності та патріотизму. Як правило, діти наслідують морально-правові позиції, які панують у власній родині. Вони орієнтуються передусім на світоглядні установки, які отримують від батьків, наслідують їхні способи самореалізації в життєвому просторі. Батьки мають усвідомлювати значення оволодіння дітьми основами правової культури у процесі становлення їх як громадян незалежної демократичної держави.

2.2.3 Підвищення рівня професійної компетентності вчителя щодо формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі

Стан правовиховної роботи з молодшими школярами, рівень їхньої правової культури залежить від методичної підготовленості класних керівників до здійснення цього напрямку виховної роботи в школі. Для здійснення процесу формування основ правової культури молодших школярів учитель повинен чітко уявляти основні цілі, завдання, форми і методи цієї роботи. Оскільки основну правову інформацію вчителі початкових класів отримують із засобів масової інформації, із спілкування з оточуючими людьми, то така інформація має стихійний характер і не забезпечує повною мірою вчителя тими правовими знаннями, які потрібні для формування правової культури школярів. Відповідно, це вимагає організації спеціального навчання класних керівників. Особливе місце у правовиховній роботі з молодшими школярами належить власному

прикладу класного керівника, його громадянській позиції, його морально-правовим якостям.

В даний час головним завданням закладів вищої освіти є підготовка висококваліфікованих кадрів педагогів з розвиненою правовою компетентністю. Актуальним на сьогоднішній день є те, щоб вчителі освоїли професійні компетенції з дисциплін, що викладаються, включаючи і правову, а також постійно прагнуть підвищити кваліфікацію.

Правова компетентність педагога – це ефективне використання у професійній діяльності нормативно-правових актів, крім цього готовність і здатність передачі правових знань учням, і навіть ціннісних правових переконань.

Незважаючи на те, що теоретична база питань формування професійної компетентності майбутніх вчителів у педагогіці досліджена повною мірою, практичні питання формування правової компетентності не досліджені достатньою мірою.

У формуванні молодшої особистості посилюється ситуація, пов'язана з низьким рівнем правової культури, схильністю до протиправної поведінки. Усе це залежить від рівня розвитку правової свідомості, від того, наскільки глибоко освоєно такі цінності, як права та свободи людини. Саме такі вимоги і відносяться до правової компетентності вчителя. Від того, які знання та вміння отримують вчителі під час підвищення кваліфікації, залежить, наскільки вони володітимуть правовими цінностями та компетенціями в майбутньому. [35].

Напрями підвищення правової компетенції:

- формування у здобувачів освіти спільних для ключових компетентностей вмінь, визначених частиною першою статті 12 Закону України «Про освіту»;
- психолого-фізіологічні особливості здобувачів освіти певного віку;
- створення безпечного та інклюзивного освітнього середовища, особливості (специфіка) інклюзивного навчання, забезпечення додаткової

підтримки в освітньому процесі дітей з особливими освітніми потребами (до таких дітей, зокрема, можуть бути віднесені діти з інвалідністю, обдаровані діти, діти з національних меншин, діти, які не встигають опанувати навчальну програму з різних причин тощо);

- використання інформаційно-комунікативних та цифрових технологій в освітньому процесі, включаючи електронне навчання, інформаційну та кібернетичну безпеку;

- мовленнєва, цифрова, комунікаційна, інклюзивна, емоційно-етична компетентність.

Самоосвіта педагога – це провідна форма вдосконалення професійної компетентності, що полягає в засвоєнні, оновленні, поширенні й поглибленні знань, узагальненні досвіду шляхом цілеспрямованої, системної самоосвітньої роботи, спрямованої на саморозвиток та самовдосконалення особистості, задоволення власних інтересів і об'єктивних потреб освітнього закладу. Самоосвіта педагога не повинна зводитися до відновлення знань, якими він оволодів у вузі, мова йде про ознайомлення з новітніми педагогічними та психологічними дослідженнями, пошук нових напрямків у методиці та організації навчально-виховного процесу, розгляд на високому науковому рівні педагогічних проблем, що викликають утруднення в практичній роботі.

Умовами підвищення правової компетенції є : сприятливі, інноваційно-творчі умови роботи; акцент на інноваційному, творчо-пошуковому компоненті методичної діяльності; особистісно орієнтована методична підтримка діяльності вчителя з боку адміністрації; довіра, можливість виявляти ініціативу, творчість; любов до професії, дітей; потреба в самовдосконаленні, зокрема самореалізації, самоствердженні та самовияві; можливість отримати визнання в колективі; навчання на курсах підвищення кваліфікації; приклад і вплив учительського середовища, зокрема колег, адміністрації; організована робота професійних спільнот, усього вчительського колективу.

У педагогічній науці термін правова компетентність визначається рівнем його правосвідомості та освоєнням моральних правових норм. З юридичної точки зору в правовій компетентності акцент ставиться на правове виховання та формування правової культури педагога.

Термін «компетентність» разом з тим, що висловлює одним словом традиційну триєдність «знання, уміння, навички», також виконує функцію наступності, що поєднує його компоненти. Відповідно до визначення, «компетентність у сенсі - це поглиблене знання предмета чи освоєне вміння». Але найважливіше для педагогічної науки те, що поняття компетентність формується через самостійне сприйняття різнобічних знань.

У тлумачному словнику С.І. Ожегова слово «компетентність» інтерпретується як: 1) поінформованість, обізнаність; 2) авторитетний у якійсь галузі; Компетенція розуміється як: 1) коло питань та явищ, володіння певними знаннями; 2) права та повноваження особистості.

У педагогічній літературі деякі автори поділяють «фактичні (що здійснюються практично) і імовірнісні (можливі)» компетенції, як фактичної компетенції розуміють обсяг прав, що використовується суб'єктом у житті. О.А. Панова вважає, що в якості «фактичної компетенції потрібно розуміти реальний правовий статус суб'єкта освітніх відносин, затверджених місцевими нормативними правовими актами» [33].

З погляду юридичної науки можна говорити про «фактичної та ймовірнісної компетентності» певного суб'єкта, у тому числі вчителя. Як юридичне поняття компетентність завжди фактична, тобто. закріплена у чинних нормативних актах.

У правовій літературі поняття компетентність у вузькому значенні має вузько-спеціальне значення. У юриспруденції компетенція у багатьох випадках пояснюється як набір повноважних прав, обов'язків та відповідальності певної людини. У юридичній науці термін компетентність тлумачиться як набір

повноважних прав, відповідальність та обов'язок особистості. Незважаючи на це, обсяг та характер компетентності залишається незмінним. При правовій підготовці педагога в його особистісній, професійній діяльності правова компетентність вважається основним питанням.

При професійній підготовці вчителів процес формування правової компетентності є невід'ємною частиною виховання особистісних і професійних якостей педагога. Тому у процесі підвищення кваліфікації вчителя відповідно до змісту правової інформації розвивається з урахуванням внутрішніх особливостей, характеристик та інтересів особистості. Вчитель не тільки поглиблює правові знання в результаті сприйняття завдань, стратегій навчальної діяльності та методів їх застосування, а й розвивають інтегративні характеристики, що є основою для формування нового рівня в соціальній поведінці та особистісній позиції.

Звичайні методи підвищення кваліфікації включають участь у спеціалізованих курсах та тренінгах, що охоплюють нові методи навчання, педагогічні підходи та технології. Конференції та семінари також дають можливість вчителям обмінюватися досвідом та вивчати нові тенденції у своїй галузі. Важливим є і самостійний розвиток через читання спеціалізованої літератури, перегляд відеокурсів та участь у вебінарах. Також варто зазначити значення менторства та наставництва, коли вчителі можуть вчитися від досвідчених колег. Навчання на практиці та участь у педагогічних проектах допомагають застосовувати нові знання та вміння у реальних умовах. [34].

Професійна діяльність педагога незмінно здійснюється в умовах динамічної модернізації освіти: освітнє законодавство, що змінюється, тягне за собою виникнення нових правових прецедентів; впроваджується нове покоління освітніх стандартів; з'являються нові види освітніх установ; школи беруть участь в експериментальній та проектній діяльності. У зв'язку з цим значно перетворюються статуси, взаємовідносини та відповідальність учасників освітніх

колізій, як у педагогічному вузі, так і в шкільній практиці. Активне оновлення законодавства, безперервні нововведення суспільної практики викликають необхідність серйозного розуміння проблеми якісної правової підготовки педагогічних кадрів.

У реаліях теперішнього часу надзвичайно важливим є вдосконалення структури та змісту правової освіти науково-педагогічних працівників на підставі безперервності освітнього процесу, спадкоємності навчальних програм, підготовлених на положеннях спеціально відібраних технологій. Вимоги реновації інформаційної бази освіти встановлюють потребу детальнішого правового навчання педагогічних кадрів [33].

Реалії висувають принципово нову систему цінностей. Основу цієї системи становить загальна компетентність, важливим елементом якої є правознавча компетенція педагога, що передбачає під собою знання та реалізацію їм соціальних норм і правил поведінки людей, встановлених і затверджених державою, відповідно до його повноважень, прав і обов'язків [31].

Процес підвищення кваліфікації педагога має здійснюватися у процесі професійної діяльності, а набагато раніше, ще у навчальному процесі вузу. Тільки в такому разі педагог зможе набути навичок самостійного правового розвитку і матиме певний випереджальний досвід вирішення гостропроблемних та спірних ситуацій у правових відносинах у системі освіти.

Спираючись на структуру правознавчої компетенції, що охоплює характерні специфічні вміння та знання, потрібно виявити сутність процесу розвитку правознавчої компетенції вчителя та визначити основні найважливіші умови такого розвитку.

На сучасному етапі становлення науково-педагогічної думки поки що не створилося загальноприйнятого тлумачення поняття «правознавча компетенція», яке є основним терміном освітніх стандартів.

Під правознавчою компетентністю розуміють сформований правовий статус особистості, включеність фахівця у суспільне життя, його правова активність, а також сформованість його правомірної поведінки, правової культури, готовність дотримуватися правових норм у повсякденному житті. Правознавча компетенція - це у свою чергу знання і виконання фахівцем, як і будь-яким громадянином, соціальних норм і правил поведінки людей, які встановлюються або санкціонуються державою, природно відповідно до його повноважень, прав та обов'язків.

Висновки до другого розділу

Було проведено емпіричне дослідження з метою визначення рівня сформованості правової культури дітей молодшого шкільного віку. У дослідженні взяли участь 49 дітей, 8 батьків та 2 педагоги Селищанського НВК. Були проведені анкетування, опитування на дану тему. Результат дослідження виявив, що лише 6 % дітей володіють високим рівнем правової обізнаності, 19% дітей-середнім, 42% дітей- достатнім і 33%- низьким. Дане дослідження показує, що дана тема є актуальною і потребує більш детального розгляду. Також було визначено, що лише 3 мами з 8 беруть участь у правовому вихованні власної дитини.

Відповідно до отриманих результатів були виокремлені такі педагогічні умови формування правової культури учнів молодшого шкільного віку:

- Заохочення та стимулювання молодших школярів до правової поведінки через різноманітні форми та методи позакласної діяльності, які включають в себе використання інтерактивних ігор, практичних вправ, наочних прикладів, а також використання сучасних технологій, які дозволяють зробити процес навчання цікавішим та доступнішим. Це сприяє кращому засвоєнню знань і формуванню свідомого ставлення до правових норм і цінностей.

- Організації взаємодії школи та родини в правовому вихованні молодших школярів є ключовою для повноцінного формування їхньої правової культури. Зустрічі батьків з вчителями, родинні тренінги, спільні заходи та семінари дозволяють обмінюватися досвідом інформацією, створюючи сприятливе середовище для засвоєння правових норм у широкому соціальному контексті.

- Підвищення рівня професійної компетентності вчителя у формуванні правової культури молодших школярів у позакласній роботі може відбуватися через участь у спеціалізованих тренінгах, семінарах та майстер-класах, які спрямовані на розвиток педагогічних навичок у цій сфері.

ВИСНОВКИ

У процесі правового виховання дітей необхідно зважати на те, що періоди молодшого шкільного віку мають низку відмінних особливостей, тому відбір принципів і методів правового виховання дітей цього віку вимагає врахування вікових особливості дитини на етапі переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку. Для правового виховання дитини важливу роль відіграють сім'я, найближче соціальне оточення і навчальний заклад – найважливіші інституції соціалізації особистості. Важливим завданням, які мають вирішувати педагоги цих навчальних закладів є формування у дітей уявлень про свої права і обов'язки, про правила і закони, формування їхньої правової свідомості, морально-правових якостей дітей, правоправної поведінки.

- Проаналізувавши проблему дослідження у психолого-педагогічній літературі, можна зробити висновок, що наукова література виявляє ряд проблем у формуванні правової культури молодших школярів. Деякі з них включають недостатню усвідомленість дітьми прав та обов'язків, брак розвинутих механізмів саморегуляції у важливих ситуаціях, а також низький рівень взаємодії між школою та сім'єю у формуванні цінностей правової культури, недостатність зацікавленості у правовій культурі молодших школярів

Також, деякі дослідження показують, що відсутність цілісного підходу до виховання правової свідомості може призвести до відчуття непевності у дітей у визначенні правильних та неправильних дій у різних життєвих ситуаціях.

Аналіз літератури також вказує на важливість розробки інноваційних методик та підходів, що активно залучають учнів до самостійного дослідження правових норм та вирішення конфліктних ситуацій, що дозволить підвищити рівень їх правової культури.

- Розкриваючи сутність формування правової культури у молодших школярів впливає, що сутність формування правової культури полягає в створенні у них свідомого ставлення до права, усвідомленні важливості дотримання правил та

законів, розвитку навичок правомірної поведінки та відповідальності за свої вчинки.

Зміст формування правової культури включає ознайомлення з основними правами та обов'язками, навчання вирішення конфліктів мирним шляхом, виховання поваги до закону та інших людей.

Вікові особливості формування правової культури у молодших школярів пов'язані з їх розвитком моральних уявлень, вмінням сприймати правила та норми, а також із здатністю розуміти наслідки своїх дій.

- здійснивши дослідження рівнів сформованості правової культури молодших школярів в позакласній роботі зроблено висновок що: потрібно більше працювати з дітьми стосовно правової культури, заохочувати батьків і розповідати про важливість саме їх участі у житті дитини. Розультати анкетувань і опитувань показали що 42% дітей володіють достатнім рівнем правової обізнаності, 19% дітей- середнім, 33%- низьким, 6% дітей- високим. Дослідження вказує на те що вчителі володіють високим рівнем зацікавленості і професійності у дослідженні правової культури. Батьки ж здебільшого пасивні.

- було теоретично обґрунтовано такі педагогічні умови формування правової культури дітей молодшого шкільного віку в позакласній роботі як:

- Заохочення та стимулювання молодших школярів до правової поведінки через різноманітні форми та методи позакласної діяльності
- Організації взаємодії школи та родини у правовому вихованні молодших школярів
- Підвищення рівня професійної компетентності вчителя щодо формування правової культури молодших школярів у позакласній роботі

Дані умови є найбільшактуальними і потрібними для збільшення рівня сформованості правової культури дітей молодшого шкільного віку у позакласній роботі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова В.М. Правова соціалізація школярів як об'єкт теоретико-правового дослідження / В.М.Абрамова, В.Ю.Швачка // Юридична наука. – 2011. – № 3. –С. 7–13.
2. Дерев'янка Н. Формування громадянської культури особистості школяра: навч.-метод. посіб. / Надія Дерев'янка, Володимир Костів; за ред. В.Костіва. –К.: ТОВ «Праймдрук», 2011. – 352 с.
3. Задорожна Г. Правове виховання особистості дитини: поняття, сутність, особливості / Ганна Задорожна // Педагогічний часопис Волині. – №4 (7).– 2017. – С. 12–17.
4. Коваленко І.І. До питання про функції правової культури / І.І.Коваленко, Т.А.Цувіна // Наукові записки Харківського університету повітряних сил. Сер. : Соціальна філософія, психологія. – 2009. –Вип.2.–С. 84–89.
5. Колосова О.В. Формування в учнів початкових класів основ правової культури: аспект шкільної дисципліни / О.В. Колосова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – 2010. – Вип. 8. –С. 54–57.
6. Левковская Н.Г. Формування правової культури молодших школярів: автореф. дис. на стиск. науч. степ. канд. пед. наук: 13.00.01 / Наталья Гачайевна Левковская. – Волгоград, 2011. – 23 с.
7. Медведчук В.В. Правова культура і права держава: проблеми взаємозв'язку і розвитку / В.В.Медведчук // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 3–4. – С. 37–54.
8. Федосов А.Ю. Методична система правового виховання школярів / А.Ю.Федосов // Інформатика і освіта. – 2008. – № 6.– С.13–15. 9. Федосов А.Ю. Початкова освіта. – 2011. –№ 1. –С. 187–192.

9. Сметанський М. І. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої діяльності: [моно-графія) / М. І. Сметанський, О. Ф. Кошолоп. - Вінниця: Едельвейс, 2007. - 336 с.
10. Колосова О. В. Формування в учнів початкових класів основ правової культури : аспект шкільної дисципліни / О. В. Коло-сова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. - 2010. Вип. 8. - С. 54-57.
11. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра : шляхи сходження: монографія / В. І. Тернопільська.- Житомир: 2008. - 300 с.
12. Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / упоряд. Г. Лактіонова, О. Калібаба, З. Кия-ниця та ін.; за заг. ред. Г. Лактіонової. - Київ : Либідь, 2005. - 250 с.
13. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів початкового навчання / О. Я. Савченко. - 2-ге вид., доповн., переробл. - Київ : Богданова А. М., 2009. - 226 с.
14. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в дитячому віці: монографія / Р. В. Павелків. - Рівне: 2004. - 248 с.
15. Задорожна Г. Правове виховання особистості дитини : поняття, сутність, особливості / Г. Задорожна // Педагогічний часопис Волині. - Ло 4(7). - 2017. - С. 12-17.
16. Момотюк Л. Б. Громадянське виховання молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Л. Б. Момотюк. - Луганськ, 2007. - 20 с.
17. Гончар, Т.І. (2003). Комунікативна культура в контексті психологічних теорій особистості. Вісник книжкової палати, 5, 42-44.
18. Горєєва, В.М. (1983). Виховання культури поведінки школярів. К.: Знання, 48. 75

19. Горноста́й, П.П., Титаренко, Т.М. (2001). Психологія особистості: словник-довідник. К.: Рута, 320.
20. Заброцький, М. М. (2002). Вікова психологія: навчальний посібник. К.: МАУП, 104.
21. Заброцький, М.М. (2005). Комунікативна компетентність учителя як вияв його педагогічної позиції. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Главник, Вип. 26. Т.2. 85–89.
22. Зязюн, І.А. (2000). Педагогіка добра: ідеали та реалії. К., 325.
23. Карпенчук, С.Г. (1997). Теорія і методика виховання: навч. посібник. К.: Вища шк., 304.
23. Григор'єв Д.В. Діагностика ефективності виховання на основі динаміки особистісного зростання дитини // Виховна робота у школі, 2011. 62с.
24. Гуліна О.Р. Вплив сім'ї на формування правової культури дітей та підлітків // Соціальне служіння на користь дітей. Н. Новгород, 2004. С. 28-49.
25. Демко О.С. Правова культура учнівської молоді: стан та технології її формування: Харків 2006. 204 с.
26. Дубровська І.А. Права дитини: практичний посібник. // Гросс медіа, 2008. 126 с.
27. Єсікова Т.В. Етапи розвитку правової свідомості // Право освіта. 2015. С. 11-24.
28. Жінкін С.А. Теорія держави та права: конспект лекцій. // Гросс медіа Харків, 2009. 218 с.
29. Зав'ялова М.С. З досвіду роботи з формування правової культури учнів // Сучасні технології освіти: Красноярськ: КДУ, 2006. С. 30-45.
30. Земляченко Л.В. Діагностика цивільно-правової вихованості молодших школярів. 2014. С. 33-37.
31. Зирянов М.Ю. Правова освіта школярів// Вісник Костромського державного університету ім. Н.А. Некрасова. 2009. Т. 15. No 3. Ч. 2. 520 с.

32. Кагермазова Л.Ц. Вікова психологія. . // Знання, 2014.
33. Караковський В.А. Виховання громадянина: записки директора школи 825. М: Просвітництво, 2013. 168 с.
34. Керімов Д.А. Соціальна профілактика правопорушень: поради. рекомендації: практ. допомога. М: Юрид. літ., 2014. 254 с.
35. Кейзер Н.М. Політична та правова культура: методологічні проблеми. М: Юрид. літ., 2016.
36. Колосова О.В. Правовиховний потенціал позаурочної діяльності молодших школярів. Наукові записки : збірник матеріалів науковопрактичної конференції викладачів і студентів : [у 2-х част. / ред. кол. Г. С. Тарасенко, В. М. Литовченко, Л. С. Лойко та ін.] ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки і психології. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – Вип. 7, ч. I. – С. 29-31. – (Серія "Початкове навчання").
37. Корнієнко Л.М. Проблеми формування правосвідомості школярів: дис. канд. юр. наук. 1974. 20 с.
38. Кудрявцева В.М. Причини правопорушень Питання вивчення попереджень. 2014. 120 с.
39. Леонова Н.А. Молодший школяр: досвід моральної поведінки: формування моральної компетентності мл школярів. 2010. С. 20-25.
40. Лукіна Н.П. Правова освіта у початковій школі: методичні рекомендації. СПб., 1996. 102 с.
41. Марченко М.М. Теорія держави та права: підручник .: ТК Велбі, 2012. 640 с.
42. Медведєв А.М. Правове виховання неповнолітніх: посібник для слухачів. // Знання, 2014.
43. Міхєєва І.В. Гра як адаптації молодших школярів до довкілля // Педагогічна майстерня. М, 2007. С. 1-9.

44. Мокієвська Н.Є. Педагогічні умови правової освіти молодших школярів: дис.. канд. пед. Наук..2019
45. Морозова С.А. Правове навчання: діяльнісний підхід. М., 1996. 79 с.
46. Немов Р.С. Психологія: навч.для студентів вищ. пед. навч. закладів: у 3-х кн. М: ВОЛОДОС, 2000.
47. Нікітін А.Ф. Що таке правова культура? Книга для учнів старших класів. М.: Просвітництво, 1988. 109 с.
48. Обухова Л.Ф. Вікова психологія: учеб.посібник. М: Пед. про-во Польщі, 1999. 302 с.
49. Пецова Є.А. Теорія та методика навчання праву: підручник. М: ВОЛОДОС, 2003. 459 с.
50. Положення про додаткові загальнорозвиваючі програми ГАНОУ СО «Палац молоді» . 2014. 25 с.
51. Положення про використання програм електронного навчання та дистанційних освітніх технологій 2017. 35 с.
52. Положення про освітні програми ГАНОУ СО «Палац молоді» // Педагогічна майстерня. 2015. 48 с.
53. Радугін А.А. Культурологія М: Центр, 2016. 250 с.
54. Рожков М.І. Організація виховного процесу школі: учеб.посібник для вузів. СПб.: Одеса, 2004. 592 с.
55. Смолкін А.М. Методи активного навчання: метод. викладачів та організаторів проф. та економ. навчання кадрів М.: вищ. школа, 2005. 175 с.
56. Смоленський М.Б. Право та правова культура як базова цінність громадянського суспільства // Палац молоді. 2004. N 11. С. 21-27.
57. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник, - 3-те вид. - К.: Алерта, 2012. - 524 с.
58. Lawrence M. Frirdman American Law. - New York - 1989. - 416 p.

59. Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. / Х. : Право, 2008. - Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. - 2008. - 726 с.

60. Сиротин А.С. Юридична практика, як фактор ствердження правової ідеології / А.С. Сиротин. - М.: МГІУ, 2009. - 169 с.

60. Недюха М. П. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття / М.П. Недюха // Публічне право. - 2012. - Мо 3 (7). - С. 299 - 305.

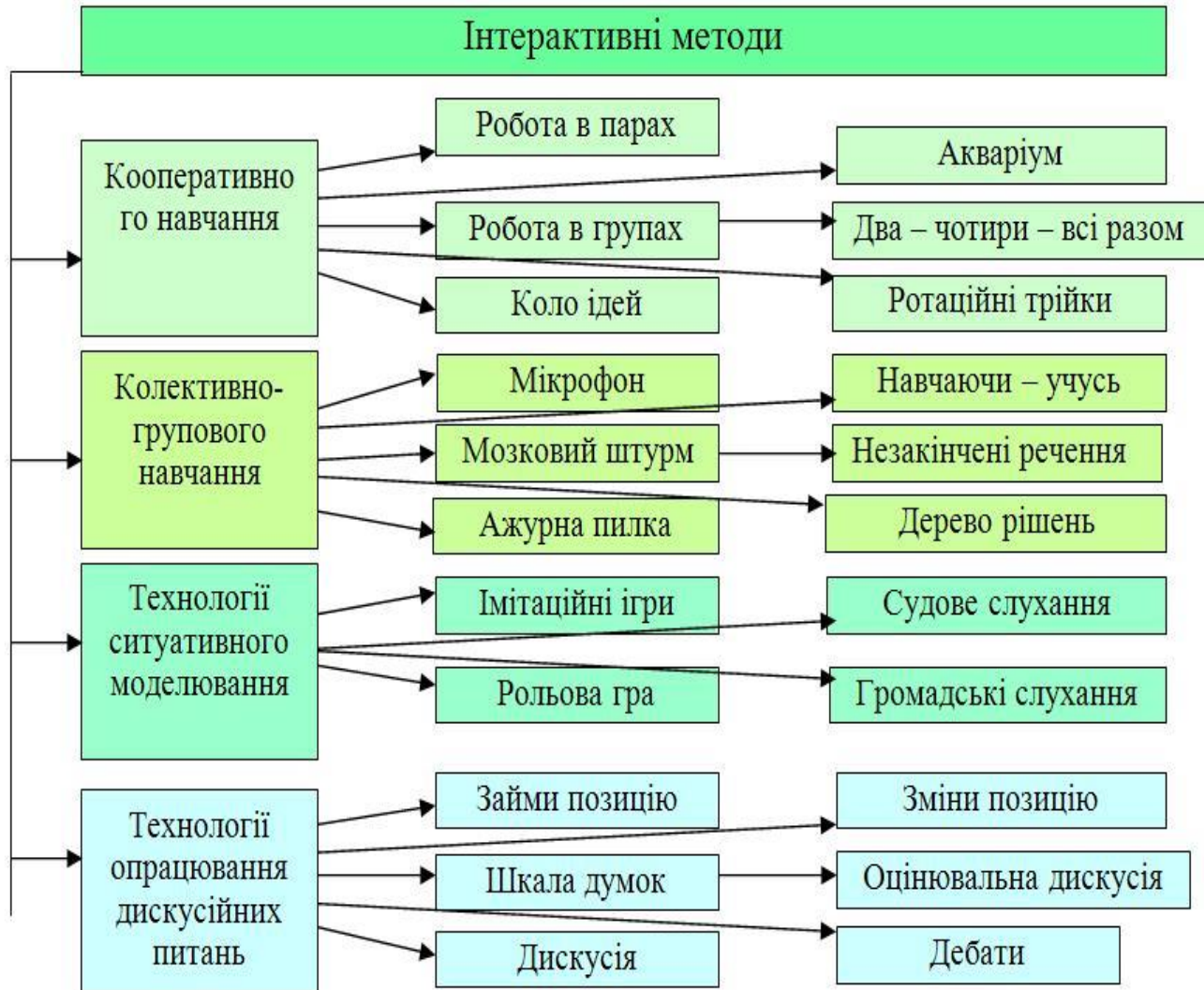
61. Оніщенко Н. Правова освіченість у контексті рівнів правової освіти // Віче. - 2012. №23. - С. 35 - 37.

62. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – Т. 3. – 1977. – С. 283-582.

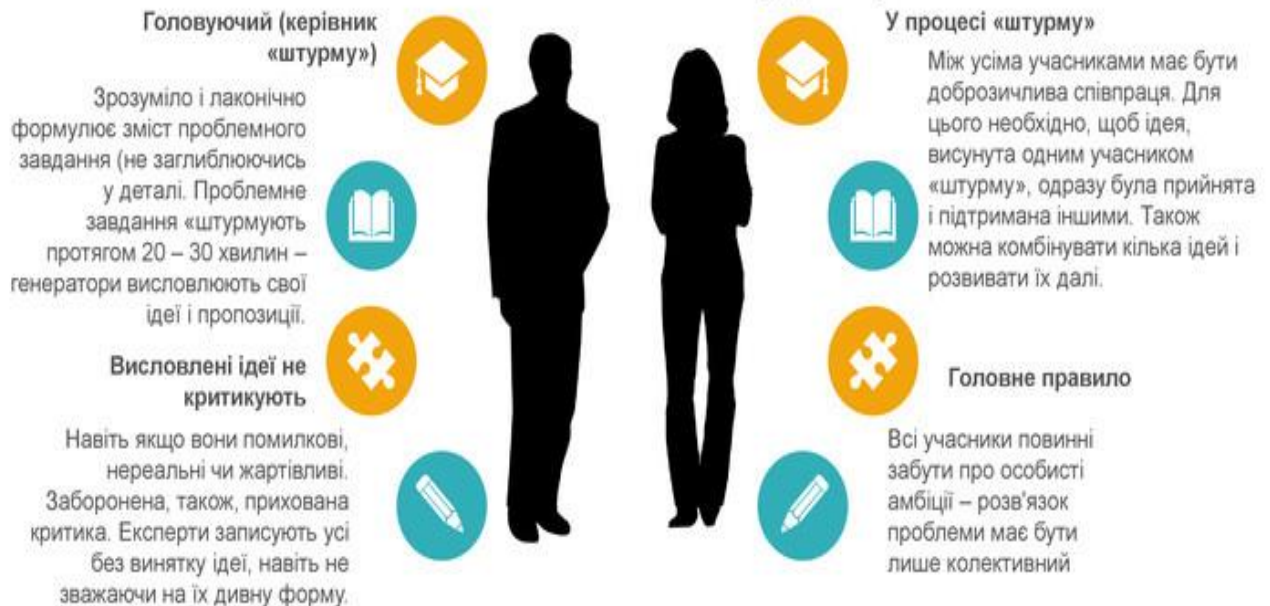
63. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – Т. 2. – 1976. – С. 149-416.

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні правила проведення «МОЗКОВОГО ШТУРМУ»

Додаток В

П р а в о в а к у л ь т у р а

— це різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства.

Ч о м у в о н а в а ж л и в а ?

- правова культура створює умови для прогресу загальної культури, підвищує моральні, етичні норми, вчить взаємоповаги, емпатії, а також показує дитині її місце у суспільстві

Я к п о к р а щ и т и п р а в о в у к у л ь т у р у д і т е й ?

Скористайтеся порадами:

- 1** Важливо дотримуватись встановлених правил і норм поведінки самостійно і послідовно, щоб діти бачили їхню постійність.
- 2** Поясніть дітям, чому існують певні правила і чому їх слід дотримуватися. Це допомагає їм краще розуміти зміст та значущість цих правил.
- 3** Діти уважно стежать за вашими діями. Тому намагайтеся демонструвати бажані моделі поведінки у повсякденному житті.
- 4** Обговорюйте з дітьми можливі наслідки порушення правил і чому їх дотримання важливе для їхньої безпеки та хорошого життя.
- 5** Важливо вислуховувати дітей та їхні думки про правила, створюючи відкритий діалог. Підтримуйте їх, коли вони намагаються дотримуватись правил.
- 6** Залучайте дітей до спільних дій, де вони можуть навчатися дотримуватись правил, таких як ігри або спільна підготовка святкових заходів.
- 7** Іноді навіть дорослі можуть припуститися помилок. Важливо визнавати їх і демонструвати, як можна виправити ситуацію та отримати урок з помилок.

Н а ш а к у л ь т у р а = к у л ь т у р а д і т е й